

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
o‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik sifatida
tavsiya etgan

TOSHKENT – 2016

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo'nalishi o'quv dasturida talabalarga o'zbek shevalari to'g'risida ilmiy va amaliy bilimlarni berish ko'zda tutilgan. Ushbu darslikda o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslari aks ettirilgan. Darslik ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulot materiallari, mustaqil ishlar mazmuni, ushbu fandan malakaviy (o'quv) amaliyoti dasturi materiallari hamda talabalar bilimni nazorat qilish bo'yicha testlarni o'z ichiga olgan. Unda asosiy tushunchalar o'zbek va ingliz tillarida berilgan. Darslikdan magistrantlar, ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

В учебной программе направления бакалавриата узбекский язык и литература предусмотрено дать студентам научные и практические знания по узбекской диалектологии. Настоящий учебник отражает основные теоретические вопросы узбекской диалектологии, а структура учебника состоит из текстов лекции, материалов для практических занятий, самообразования, программы квалификационной (учебной) практики и тестов для контроля знаний по узбекской диалектологии. В нем основные термины даны на узбекском и английском языках. Учебником могут пользоваться также магистранты и научные работники.

In bachelor degree educational program of "Uzbek language and literature" at pedagogical higher educational institutions to give the scientific and practical knowledge of Uzbek language dielects for students is foreseen. In this textbook the theoretical basis of Uzbek dialectology is described. The textbook comprises the lecture texts, practical training materials, contents of independent assignments, programs of qualificational (study) practices, and tests for knowledge assessment of the students. The main termins are given in Uzbek and English languages. The textbook can be used by the master degree students and researchers.

Taqrizchilar: **T. Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)

S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

Nizomiy nomidagi TDPU

Kirish

“O‘zbek dialektologiyasi” ijtimoiy lingvistika fanlaridan biri bo‘lib, o‘zbek shevalarini o‘rganadi. **Dialektologiya** so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘g‘risidagi bilim degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini hamda shevalarning faoliyatda bo‘lishi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u **milliy-ma‘naviy qadriyat** hisoblanadi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda **I. A. Karimovning: “*Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir¹*”**, – degan so‘zlarini eslash o‘rinlidir. Demak, shevalar to‘g‘risidagi fanni o‘rganish talabalarni milliy g‘oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug‘diradi. To‘g‘ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o‘zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o‘z shevasini unutishi kerak degan ma‘noni anglatmaydi.

O‘zbeklar hozirgi O‘zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg‘uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o‘zbek tili bo‘lsa-da, o‘ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishlari bo‘lib, uni o‘rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo‘lajak til va adabiyot o‘qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ham molikdir.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanini o‘rganishdan **maqsad** o‘zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va, qisman, sintaktik xususiyatlari hamda lingvistik geografiya haqida

---

¹**Каримов И.** Ватан ва халқ мангу қолади. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.123.

talabalarga zaruriy bilimlarni berishdir. Bu esa quyidagi **vazifalarni** keltirib chiqaradi:

- talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha zaruriy bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;

- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma’lumot berish;

- jahon tajribasidagi dialektologik bilimlar bilan tanishtirish;

- shevalarni o‘rganish metodlari bilan tanishtirish hamda sheva vakillaridan ma’lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

- adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida tushuncha hosil qilish;

- maktab va akademik litseylar ta’limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy va amaliy tayyorlash.

Har bir tildagi shevalarining mavjud holatini o‘rganuvchi fan **tasviriy dialektologiya** deb yuritiladi. O‘zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan, til tarixini o‘rganishda muhim manba ekanligi hisobga olinsa, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to‘g‘risida ham fikr yuritish lozim bo‘ladi. Tilning rivojlanishi ayni o‘rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa **tarixiy dialektologiya**ning tekshirish obyektidir. O‘zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Turkologiyada shevalarni o‘rganish XI asrda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridan boshlangan bo‘lsa, dialektologiya fan sifatida jonli xalq nutqiga qiziqish tufayli XVII asr oxirlarida Germaniyada shakllandi. Bu davrda Germaniyada xalq shevalaridan mahalliy so‘zlar yig‘ilgan va lug‘atlar tuzilgan. Shevalarni ilmiy asoslarda o‘rganish ishi esa XIX asrning ikkinchi yarmida “**Yosh grammatikachilar**” tomonidan amalga oshirildi va shevalar tabiiy, to‘xtovsiz va o‘z-o‘zidan rivojlanish mahsuli hamda til sistemasining qonuniy ravishda turli hududlariga tarqalgan tarkibiy qismi deb qaralgan.

Mavzu: “O‘zbek dialektologiyasi”ning asosiy tushunchalari

Reja:

1. Til va sheva munosabati.
2. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
3. O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqasi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning nazariy va amaliy ahamiyati.
6. O‘zbek shevalarini o‘rganish metodlari.

Matn

Til va sheva munosabati. Inson tili, asosan, uch funksiyani bajaradi: bir-biri bilan aloqa qilish vositasi, fikr ifodalash quroli, o‘z his-tuyg‘ularini ifoda qilish imkoniyati. Konkret bir til shu til egalarining tilidir. Til egasi tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: 1) muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z millatining milliy-madaniy, ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug‘at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.

Sheva esa muayyan tilning mahalliy ko‘rinishi, uning asosidir. Shu o‘rinda sheva egasi tushunchasini ham e’tirof etish mumkin: 1) muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z shevasiga xos bo‘lgan lug‘at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan hamda undan erkin foydalana oladigan shaxs. Bunday qarash aksariyat lingvistik manbalarda aks etgan, jumladan, Buyuk Britaniyaning Kembrij universitetida nashr qilingan “Dialectology” darsligida tilga o‘zaro aloqa qilish, anglash mezoni, shevaga esa (dialekt) tilning real asosi, ildizi, quyi darajasi, qolipga tushmagan shakli tarzida izoh beriladi². Bu ta’rifdagi “quyi darajasi”, “qolipga tushmagan shakli” tushunchalari adabiy tilga nisbatlab aytilganligi sezilib turibdi (til va sheva-dialekt munosabati masalasi “Areal lingvistika” mavzusida yana oydinlashtiriladi).

Til va sheva egasi tushunchalaridagi farq shundaki, bir tilga egalik qilgan shaxs (agar maxsus o‘rganmagan bo‘lsa) boshqa tilni

---

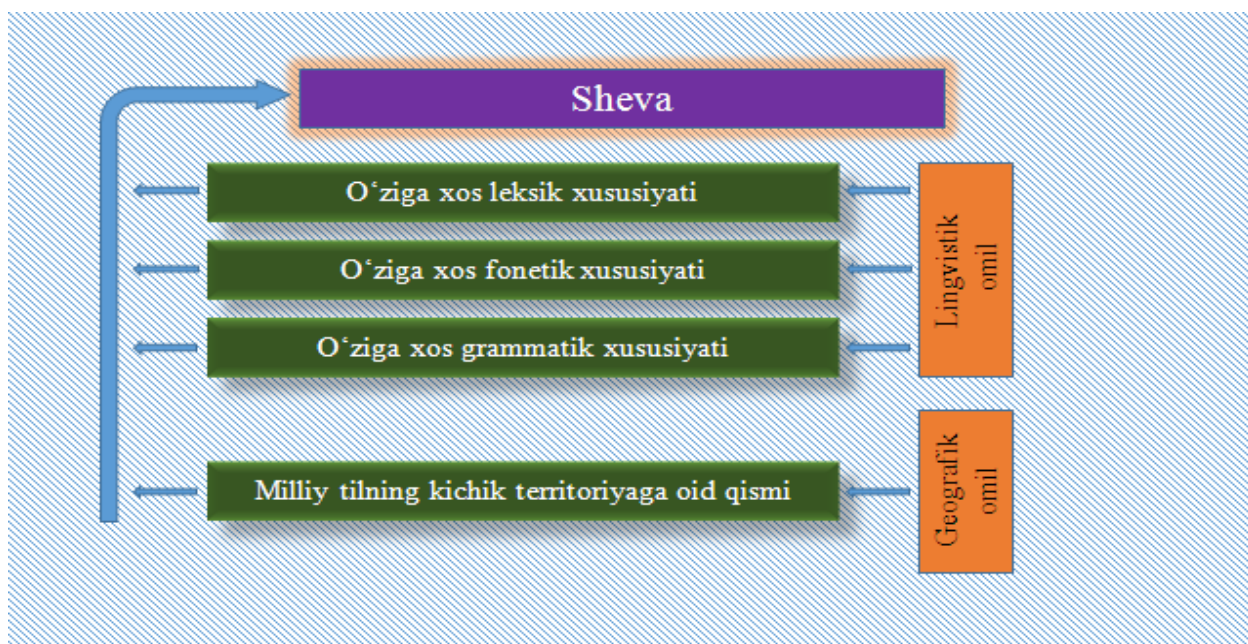
² Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. – T. 4

tushunmaydi, bir til ichidagi har xil sheva vakillari bir-birini tushuna oladi (1-rasm).

Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda *sheva, dialekt, lahja* terminlari qo‘llanadiki, ularning lug‘aviy va terminologik ma‘nolarini bilish, albatta, zarur.

Sheva forscha so‘z bo‘lib, *ravish, tarz, yo‘sin* degan ma‘nolarni bildiradi va dialektologiya fanida o‘ziga xos leksik, fonetik hamda grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (2-rasm). Chambers J. K., Peter Trudgillning belgilashicha, sheva muayyan tilning tarkibiy qismidir³.

2-rasm

Dialekt so‘zi yunoncha bo‘lib, *sheva, so‘zlashish* degan ma‘nolarni bildiradi va aksariyat til xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.

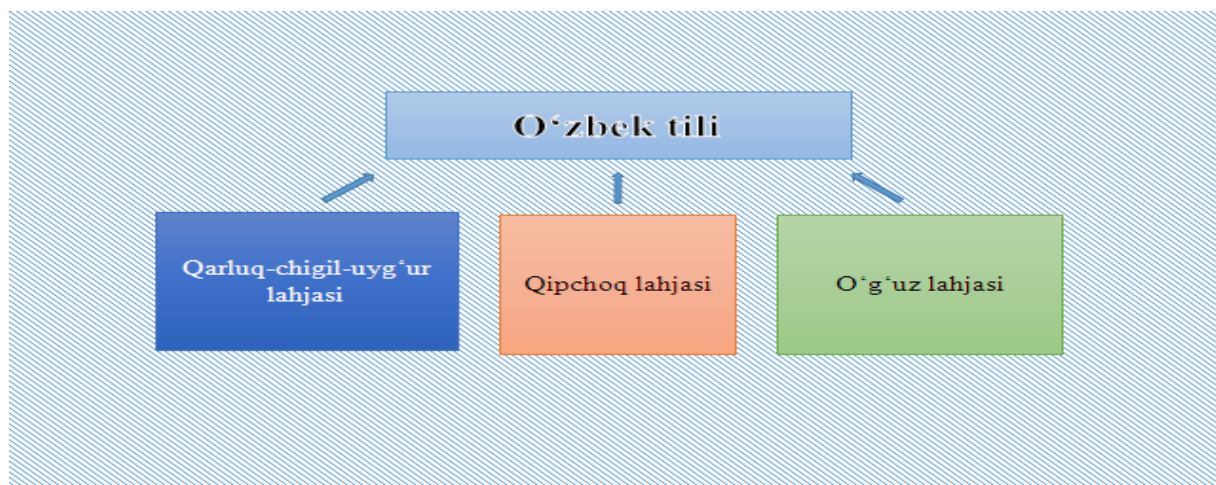
Lahja arabcha so‘z bo‘lib, u *ravish, tarz, yo‘sin, sheva* ma‘nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o‘zbek tilining

³ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. – T. 3.

taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'ldasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi*, *qipchoq lahjasi*, *o'g'uz lahjasi*dir (3-rasm).

3-rasm

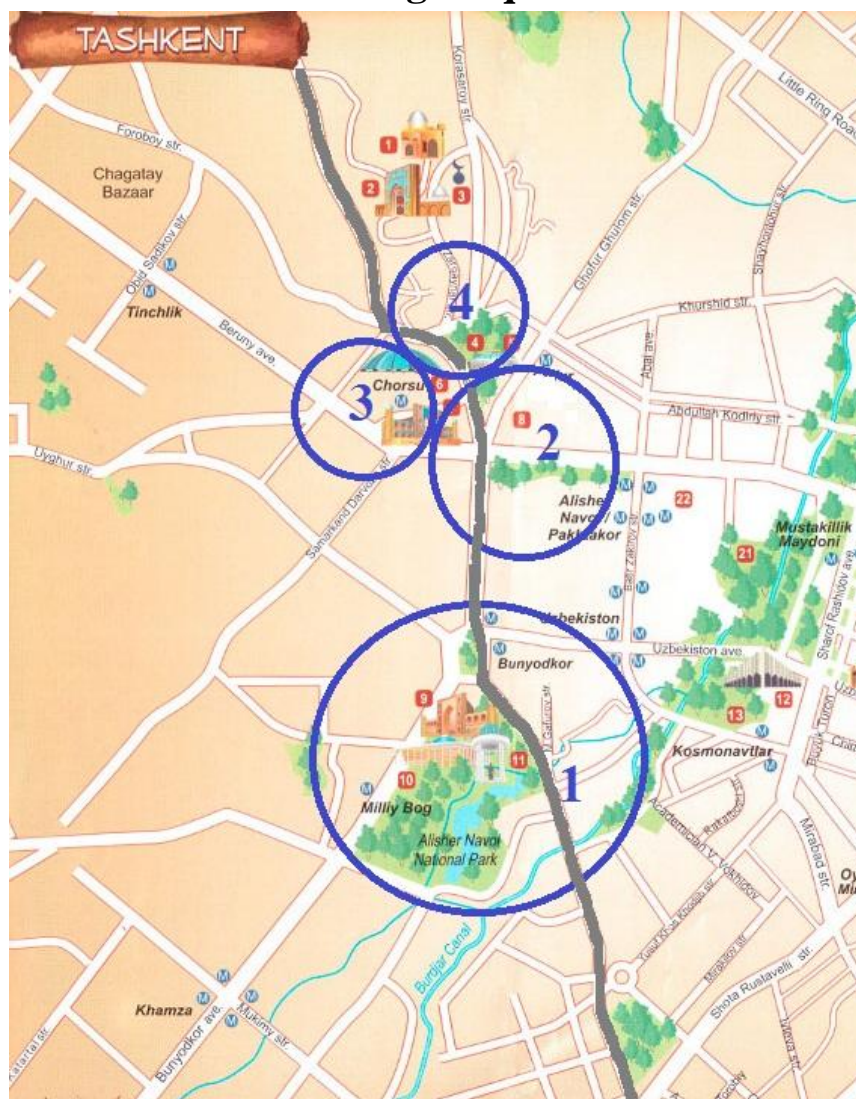
Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida ko'proq *dialekt* terminiga murojaat qilinadi. Shuningdek, rus dialektologiyasida *наречие* (lahja), *диалект*, *говор* (sheva) terminlari qo'llanadi. Ko'rinadiki, sheva, dialekt, lahjalar har bir tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va ular muayyan til negizida amalda bo'ladi hamda "O'zbek dialektologiyasi"ning markaziy masalasi hisoblanadi.

Tilshunoslikda *dialekt* terminini sheva va lahja ma'nosida qo'llash an'anasi ham bor.

Axborot manbalarida til, lahja, dialekt, sheva, sotsiolekt (ijtimoiy dialekt) tushunchalari *idiom* termini ostida birlashtiriladi. Boshqacha aytganda, *idiom* o'zga (qarindosh) tillardan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadigan mustaqil (alohida) tildir. Shuninhdek, adabiyotlarda lahja, dialekt, shevalar *tilning ko'rinishlari* (разновидность языка) deb ham yuritiadi.

Chambers J. K., Peter Trudgillar idiom va tilning ko'rinishlari terminiga mos keluvchi *variety* terminini qo'llagan.

Shevaning farqlanishi

Beshyog‘och dahasida: бәрсамъз ~ *bārsämiz*.

Xadra dahasida: бәрсовуз ~ *bārsovuz*.

Eski Jo‘va dahasida: бәрсо:вузә ~ *bārso:vuzä*.

Chorsu dahasida: бәрсо://бәрсок ~ *bārso://bārsok*.

Bunday nozik farqlarni barcha dialektlar tarkibidagi shevalarda ham korish mumkin⁴.

Lahja va til varianti masalasi. Avval aytilganidek, lahja har bir xalqning etnik taraqqiyoti tarixi hosilasidir. Aksariyat tillar bir necha lahjaning birlashuvidan tashkil topadi. Yuqorida ko‘rganimizdek, o‘zbek tili uch lahja - *qarluq-chigil-uyg‘ur* lahjasi, *qipchoq* lahjasi, *o‘g‘uz*

⁴ Ularni mashg‘lotlar jarayonida ushbu fan o‘qituvchilari o‘z dialektlari misolida asoslab berishlari lozim bo‘ladi.

lahjasidan tashkil topgan. Ingliz tili *angliya, uels, shotland* dialektlariga ega, lekin ingliz tilining Britaniya, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi variantlari bor. Bu til variantlari *plyurosentrik* yoki *polisentrik* tillar deb ham yuritiladi. Ayni bir til turli davlatlarda o‘zining davlat maqomiga, standartlar tizimiga ega bo‘ladi va boshqa davlatlardagi ayni shu tildan va *negiz tildan*, xususan, keyingi misolimizda Britaniya variantidagi ingliz tilidan so‘z qo‘llash, terminlarning xususiyati, talaffuz meyorlari bilan farq qiladi. Ma’lumki, o‘zbeklar O‘zbekistondan tashqari Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘izstonda ham yashaydilar, o‘zbek adabiy tilida ta’lim ishi olib boriladi, gazeta va jurnallar, kitoblar nashr qilinadi, lekin bu davlatlarda o‘zbek tili variant maqomiga ega emas, chunki shu davlatlarning rasmiy davlat tili emas. Afg‘onistonda ham o‘zbeklar yashaydi. Yuqoridagi respublikalardan farq qilgan holda, bu yerda o‘zbek tiliga ham davlat maqomi berilgan. Demak, endi Afg‘onistondagi o‘zbek tilini variant deb atash mumkin bo‘ladi. Bu mamlakatlardagi o‘zbek adabiy tilining va shevalarining O‘zbekistondagi adabiy tilga va shevalariga munosabati “O‘zbek adabiy tili va dialektlar” mavzusida oydinlashtiriladi.

Fanda ikki xildagi dialekt to‘grisida fikr yuritiladi, ya’ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. *Mahalliy dialekt* umumxalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko‘rinishi, o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir. O‘zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhga taalluqli shaxslarning umumxalq tilidagi so‘zlarga o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, o‘zgacha ma’no kasb etishlari yoki muayyan soha – kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o‘zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ijtimoiy dialekt biror sheva yoki dialektga teng emas, lekin unda ba’zan shevaga oid so‘zlar qatnashishi mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy dialektda o‘ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo‘lmaydi, lekin tor doiradagi kishilar tushunadigan ayrim leksik o‘ziga xosliklargina bo‘ladi.

Chambers J. K., Peter Trudgilllar o‘z asarlarida erkak va ayol jinsi nutqi xususiyatlarini ham ijtimoiy dialekt sifatida qaraydilar.

Ijtimoiy dialekt adabiyotlarda *sotsiolekt* (lotincha *sotsiotas* - jamiyat va *dialekt* sozlaridan olingan) termini bilan ham yuritiladi.

O‘zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o‘rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar “til”i **sotsiolingvistikaning** boshqa bo‘limlari obyektidir.

Xorij dialektologiyasida *idiolekt* (u inglizcha bo‘lib, *individual til* degan ma‘noni anglatadi) tushunchasi ham uchraydi. U yakka shaxslarga xos bo‘lgan nutqiy o‘ziga xoslikni bildiradi.

O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi. Professor Y. D. Polivanov “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili” nomli asarida (1933) o‘tgan asrning birinchi choragidayoq o‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma‘lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi.

Professor V. V. Reshetov o‘zbek tili dialektal xaritasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug‘ va qabilalar miqdori ancha ko‘p bo‘lganligi to‘g‘risida xabar beradi. Ular ichida o‘zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg‘ur, qipchoq, qangli, qatag‘on urug‘ va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o‘ynagan.

O‘zbek tilining dialektal o‘ziga xosligida qadimgi urug‘ va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o‘zbeklar tilidan ko‘pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o‘ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat‘iylashishida aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o‘ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga sabab b‘lgan.

Tarixchi olim K. Shoniyofovning ko‘rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo‘lgan *chigil*, *xalaj* qabilalari Ile daryosi havzasida,

Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg‘ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. *Turgesh* qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar *qarluqlar* tomonidan ishg‘ol qilingan. IX-X asrlarda *o‘g‘uzlar* Sirdaryoning quyi va o‘rta havzalarini hamda Orol bo‘ylarini ishg‘ol qilgan. *Qipchoq* qabilalari esa, asosan, Oltoy o‘lkasida, Irtish daryosi bo‘ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston o‘lkalarida, Volga, Dunay daryolari bo‘ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar⁵.

O‘zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolishiga o‘zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va turkiy bo‘lmagan tillarning, xususan, tojik tilning kuchli ta’siri ham sabab bo‘lgan. Jumladan, Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o‘zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o‘zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg‘izistondagi o‘zbek shevalariga qirg‘iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o‘zbek shevalariga tojik tilining ta’siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o‘ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o‘zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba’zan qat’iy chegara qo‘yib bo‘lmaydi, ya’ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho‘ziqliklari qarluq va o‘g‘uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

O‘zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan aloqasi. O‘zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, “Hozirgi o‘zbek tili” fanining nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, “O‘zbek tili tarixi” fanining “Qadimgi turkiy til”, “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O‘zbek adabiy tili tarixi” bo‘limlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o‘zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga

---

⁵ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – С.47.

asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

“O'zbek dialektologiyasi” fani, ayniqsa, “O'zbek tili tarixi” fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq unga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarga tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabiy tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Jumladan, Professor A. Matg'oziyev XIX asr yodnomalarida bir qator sheva elementlarini qayd qiladi:

- fonetik dialektizmlar: teng-tushingiz bilan ~ дең-душъңыз бълә~ *deň-dušñiz bilä* (Roqim), achchiq ~ а:джъ ~ *a:žï* (Ogahiy);

- morfologik dialektizmlar: holimga ~ ҳальма ~ *halïma* (Uzlat), dushman orqasiga ~ душман арқасъна ~ *dushman arqasïna* (Uzlat);

- leksik dialektizmlar: ranjitma ~ ьнджътма ~ *inžïtma*, chumoli ~ қарънджа ~ *qarïnža* (Ogahiy)⁶.

Ma'lum bo'ladiki, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida dialektal o'ziga xosliklar aks etgan bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham ularning shevasi u yoki bu tarzda badiiy, tarixiy asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmagan, balki muayyan darajada shevalarimizning birida o'z ma'nosida yoki qisman ma'nosi

⁶ Matg'oziyev A. XIX asr ёзма ёдгорликлари тилида шева элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 3-сон. – Б. 40 – 41.

o'zgaran holda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim so'z ma'nolarini oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, "Devonu lug'atit turk" asaridagi *анач* so'zi *анач ~ анаč* tarzida (qizlarni erkalash shakli) shimoliy o'zbek shevalarida, *амъз* so'zi *амъз ~ atiz* (ekin maydoni) tarzida Xorazmda, *эвдъдъ* (terdi) so'zi *эвдэдъ ~ ävdädi* tarzida shimoliy o'zbek shevalarida, *къзлэдъ* (yashirdi) so'zi *къзлэдъ ~ gizlädi* tarzida Xorazmda va shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кәшүр* so'zi "Devon"da **turp** ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гәшүр ~ güşir* variantida **sabzini** bildiradi. Demak, bu so'zda ham fonetik, ham ma'no o'zgarishi yuz bergan.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terriyoriyaning ko'lami, aholisining miqdori, shu terriyoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Ayniqsa, izoglossalarning tarqalishi bilan bog'liq masalalarda dialektologiya va geografiya umumiylikka ega.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi bilimlari bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlashga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

O'zbek shevalarini o'rganish metodlari. O'zbek shevalari *tasviriy (tavsifiy), qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Tavsifiy (tasviriy) metod muayyan shevaga xos fonetik, leksik va grammatik xususiytalarning **hozirgi holatini** maxsus tuzilgan savolnoma

bo'yicha o'rganishda qo'llangan. Bunda sheva faktlari o'zbek adabiy tili xususiyatlariga nisbatlab olinadi.

Qiyosiy metod. Undan shevaga xos xususiyatlarni yondosh shevalarga, qarindosh tillarga qiyoslab o'rganishda foydalanilgan. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviriy* va *qiyosiy* metodlardan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. O'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk", "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlarda va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o'rganiladi, Bu haqda "Areal tilshunoslik (lingvistik geografiya)" mavzusida fikr yuritiladi.

Dialektologik tadqiqotlarda *dialektometriya metodi* ham qo'llaniladi. Bu metodda muayyan hududdagi lahja va dialektlar tarkibiga kirgan shevalarning yaqinlik darajasi faktik materiallar asosida hisoblab chiqiladi va ular raqamlarda aks ettiriladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganiladi?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

Dialekt [dialect] – o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Idiom [idiom] – mustaqil qarindosh tillardan biri.

Lahja [dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Sotsiolekt [sociolect] – ijtimoiy dialekt.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Til varianti [lingual variant] – ayni bir tilning turli davlatlardagi ko‘rinishi va qo‘llanishi.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect] – o‘zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug‘-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect] – o‘zbek tilining qipchoq urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa qarindosh tillarga qiyoslab o‘rganish metodi, bu metoddan shevalarni o‘rganishda ham foydalaniladi.

O‘zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganadigan fan.

O‘g‘uz lahjasi [Uguz dialect] – o‘zbek tilining o‘g‘uz urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

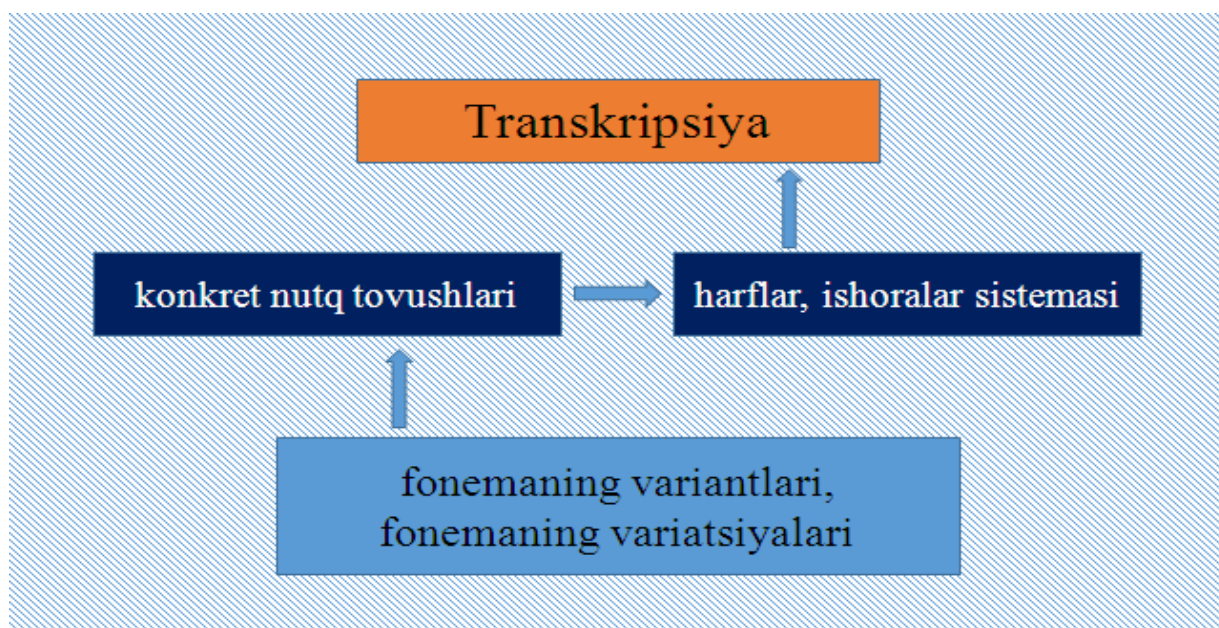
Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot.
2. An’anaviy o‘zbek transkripsiyasi.
3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

Matn

Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot. *Transkripsiya* lotincha *qayta yozish* degan ma’noni bildiradi. Transkripsiyaning ta’rifi: *Shevalardagi konkret nutq tovushlarini, ya’ni fonemaning variatsiyalari, variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo‘llaniladigan harflar, ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi (5-rasm).* Bu ta’rif ayni o‘rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo‘llanish doirasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi. Bu transkripsiya, masalan, ingliz tilini o‘rganish jarayonida qo‘llanilmoqda.

2. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya har bir milliy tilning amalda bo‘lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O‘zbek shevalarini yozib olishda qo‘llanilgan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o‘zbek grafikasiga asoslangan, lekin o‘zbek dialektologlari, garchand, V. V. Reshetov transkripsiyasidan foydalanishsalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to‘la rioya qilishmaydi, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma’lum darajada erkinlikka ega bo‘ladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o‘rganishda ham qo‘llaniladi. Bunda xorijiy tillardagi va yodgorliklardagi u yoki bu fonemaning talaffuz (artikulatsion-akustik) me‘yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani *transliteratsiyadan* farqlash zarur. Transliteratsiya bir til doirasida bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga o‘girishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvga ko‘chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi

hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishga joriy etiladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llaniladi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnning ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'girilishini bildiradi.

Transkripsiya uchun, odatda, har bir tilda amalda bo'lgan yozuv asos qilib olinadi, lekin joriyda bo'lgan yozuvdagi harflar transkripsiya tizimi uchun yetarli bo'lavermaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik xususiyatlarini ko'rsatish uchun yetarli emas, shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

An'anadagi o'zbek transkripsiyasi. Hozirgacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiyada amalga oshirilgan.

Unli tovushlarni ifodalashda ishlatiladigan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifoda qilishda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalanilgan:

a(a) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari uchun xarakterlidir. Masalan, “dj” lovchi shevalarda: *ана, ата, бала*;

ə(ә) – aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *әкә, әнә, йәшә*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi;

o(о) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ол, ош, бол*;

e(e) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida mavjud: *ел, бел, йел, кел*;

и(и) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *иш, мил* (Buxoro). *бил* (Farg‘ona). Ko‘pincha unga ikki nuqta ham qo‘yiladi;

ы(ы) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi: *қыз, қыйық*. Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu harfga shu unlining cho‘ziqligini ta’kidlash uchun ko‘pincha ikki nuqta qo‘yiladi;

ь(ь) – indifferent, shahar shevalarida tarixan **и** va **ы** unllarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo‘lgan tovushni ifoda qiladi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda **и** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: *келдь, йетть, бьр*. Shahar shevalarida barcha bo‘g‘inlarda kela oladi: *бардь, кьргьн, қалдь*;

ь(ь) – **ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi: *бардь, тьзьн, бькън*;

у(у) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalariga xos: *бу, ул, ун*;

ү(ү) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *күл, бүгүн, түн*;

о(о) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *от* (adabiy orf. **o‘t**), *қол* (adabiy orf. **qo‘l**), *оқ* (adabiy orf. **o‘q**), *тоқ* (adabiy orf. **to‘q**);

о(о) – old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *бөл* (bo‘lmoq – ajratmoq), *көл, ҳөнәр* (hunar). Singarmonizmli o‘zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi;

е(е) – tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. Bu unli **ə** va **e** unllari o‘rtasida talaffuz qilinadi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *кел(л)* (Iqon), *гел* (Xorazm). Bu ma’lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shahar shevasida saqlanib qolmoqda: *неме* (nima), *қенеқе* (qanaqa), *Ҳелмәхән еттәмән кемедь* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo‘llaniladigan transkripsion belgilar. Undosh tovushlarni ifodalashda fanda kirill yozuvidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o‘zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o‘ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilardan foydalanilgan. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

дж – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi;

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-нз/нг*;

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi;

w - lab-lab tovushini ifodalaydi, *сyw, қуwмақ* kabi so‘zlarda uchraydi;

ф - lab-tish tovushi uchun ishlatilgan va ko‘proq o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi;

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o‘rinlarda turkiy taqlidiy so‘zlarda qo‘llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat’iy emas, matnlarda **w** ornida **в** harfini, **f** ornida **ф** harfini ishlatish an’anasi bor.

3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi. Bunda ko‘p yillardan beri **turkologiyada** qo‘llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga asoslanildi. Bundan buyon dialektologiya bo‘yicha tadqiqot olib boruvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanish tavsiya qilinadi:

a(a) – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli: *ana, ata, bala*;

ä(ä) – old qator, quyi-keng, lablanmagan: *äkä, änä. jüşä*;

ā (ā) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan: *āl, āš, bāl*;

e(e) – old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *el. bel, jel, kel*;

i(i) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bārdi, kirgin*, singarmonizmli shevalarda: *keldi, jetti, bir*;

ï(i) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bardi, tïyin, biqin*.

i va *ï* unilari singarmonizmli shevalarda qisqa tovushni ifodalaydi (*bil, qil*), shahar shevalarida *i* unlisi indifferent tovushni ifodalaydi;

i:(i:) - *i* unlisining cho‘ziq varianti. Barcha o‘zbek shevalarida uchraydi: *i:š, ti:l* (Buxoro), *bi:l* (Farg‘ona);

ï:(ï:) - ï unlisining cho‘ziq varianti: *qï:z, qï:jiq*. Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor;

u(u) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan: *bu, ul, un*;

ü(ü) – old qator, yuqori-tor, lablangan: *kül, bugün, tün, ün*;

o(o) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan: *ot* (adabiy orf. **o‘t**), *qol* (adabiy orf. **qo‘l**), *oq* (adabiy orf. **o‘q**), *toq* (adabiy orf. **to‘q**);

ö(ö) – old qator, o‘rta-keng, lablangan: *böl* (bo‘lmoq - ajratmoq), *köl, hönär* (hunar);

ε – ko‘proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *neme* (nima), *qeneqe* (qanaqa).

Cho‘ziq unlilar uchun ikki nuqta qo‘llanadi.

An’anaviy va yangi o‘zbek transkripsiyasidagi unlilar mosligi bunday namoyon bo‘ladi: *a ~ a, ə ~ ä, ɔ ~ ā, e ~ e, ɛ ~ i, b ~ i, u ~ i:, ɪ ~ i:, y ~ u, γ ~ ü, o ~ o, θ ~ ö, ε ~ ε.*

Undoshlarni transkripsiyasida quyidagi harflardan foydalaniladi: *b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ* (amaldagi **g‘** o‘rnida), *š* (amaldagi **sh** o‘rnida), *č* (amaldagi **ch** o‘rnida), *j* (amaldagi **y** o‘rnida), *ŋ* (amaldagi **ng** o‘rnida), *ž* (amaldagi **j** o‘rnida).

Diakritik belgilar:

: (ikki nuqta) – tovushning cho‘ziqligini bildiradi;

‘ (akut) – belgining o‘ng tomoniga qo‘yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo‘yilsa, velarizatsiyani bildiradi;

> va **<** – bir tovushning ikkinchisiga o‘tishini ko‘rsatadi;

|| (parallel chiziq) - ikki tovush yoki so‘zning parallel qo‘llanishiga ishora qiladi;

( ) – qavs ichidagi harf ifodalagan tovushning ba’zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi;

[ ] (katta qavs) - matndagi bo‘g‘in, so‘z, transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [Түлкѣ ~ *mülki*] ...нѣмѣгѣ ромѣлнѣ элдѣнѣз ~

nimägä romālñi āldiñiz... Bu o‘rinda fikr egasini bidirgan so‘z katta qavs ichiga olib ko‘rsatilgan.

Shuni ta’kidlash lozimki, keyinchalik matn bayonida zarur o‘rinlarda so‘z va grammatik ko‘rsatkichlarning adabiy tildagi, kirill yozuvi asosidagi va turkologiyadagi transkripsiyasi baravar keltirilib boriladi.

Bu quyidagicha ko‘rinishda aks ettiriladi:

Adabiy tildagi varianti	An’anaviy transkripsiya	Yangi o‘zbek transkripsiyasi
yurak ketayotgan	йүрәк//джүрәк кетъйкән	<i>jüräk // žüräk</i> <i>ketijkän</i>

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi shevalaridan namuna.

An’anadagi transkripsiyada: ...Пэшшәнъ бу гәпъ ел-йурттъ джә қыйнәп қойыптъ. Пэшшәдән безәр боптъ хәлэйкъ. Бър кәммәғәл шэйър бэрәкән. У пэшшәнъ элдэгә бэрыптъ. Пэшшә ундән, хь гәдэй, нәгә келдъң, дьп сорәптъ. Кәммәғәл шэйър эдәмлә тэртъвэткән қыйнчълыйлә:нь, тәммә-тәм олу:(в)нь котәрып мээргә эбэрыш эзәпләрәнъ шығър қып, пэшшәгә оқъверыптъ-де, сәнгә мунъ ньме пәйдәсә вэ, дьптъ.

Yangi o‘zbek transkripsiyasida: ...Pāššāni bu gäpi el-jurtti žä qijnäp qojipti. Pāššādän bezär bopti xäläjiq. Bir kämmäyäl šäjir bāräkän. U pāššāni āldigä bāripti. Pāššä undän, hi gädāj, nägä keldiñ, dip soräpti. Kämmäyäl šäjir ādāmlä tārtivātkän qijinčilijlä:ni, tämmä-tām olu(v)ni kotärip māzārgä ābāriš äzāplärini šiyir qip, pāššägä oqiveripti-de, sängä muni nime pājdäsi vā, dipti.

2. Qipchoq lahjasi shevalaridan namuna.

An’anadagi transkripsiyada: ...Қъз ^Вулғайып ^Вон алтъ джашқа джетъптъ. Джъгът ^Ворман ьчъдән кәтәкән қорған қурьп, қъздъ нькәләп аптъ. Қъз шундайам чърәйлъ боптъ-қо, ^Воньң чачь зәрдән пайда боғандай. Бър күнъ қъз анхарға башьнь джувьптъ. ^ВОньң бър дана чачь ^Вүзүлп ағып кетъптъ...

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Qiz ulʻajip ^von žašʻya žetiṽti. Žigit ^vorman ičidān kātākān qoryan qurip, qizdi nikālāp apti. Qiz šundajam čirājli bopti-qo, ^voniņ čači zārdān pajda boʻyandaj. Bir kuni qiz anharya bašini žuviṽti. ^vOniņ bip dana čači ^vüzülip ayip ketipti...

3. O'g'uz lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Бър варәкән, бър йокәкән, кади:м за:манда бър па:шша бо:ан әкән. И:ншу па:шшань ә:шъкънь ә:лдъндә бър да:рах ва: әкән. Бу да:рахнь бър йо:рпағь а:лтыннан, бър йо:рпағь кү:мүштән әкән. Гү:лләдә бър гү:н хәр гү:нь бър йо:рпақ йоқ оладь әмьш. Соң па:шша са:рай а:дамнарънь са:қчълък ә:тмәкә қойьпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Bir varäkän, bir joqäkän, qadi:m za:manda bir pa:šša bo:an äkän. I:nšu pa:ššanī ä:šikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. I:nšu da:raxni bir jo:rpayi a:ltinnan, bir jo:rpayi kü:müštän äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladi ämiš. Soñ pa:šša sa:raj a:damnarini sa:qčiliq ä:tmäkä qojipti.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar qoʻllanadi?
4. Orqa qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani oʻrganuvchi shaxs.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qoʻshimcha ravishda qoʻyiladigan belgilar, ishoralar.

Fonematik transkripsiya [phonemic transcription] – tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Fonetik transkripsiya [phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan harflar, ishoralar tizimi.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga o‘girish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo‘llaniladigan harf yoki ishora.

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Mavzu: O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. Unlilar va undosh tovushlar

Reja:

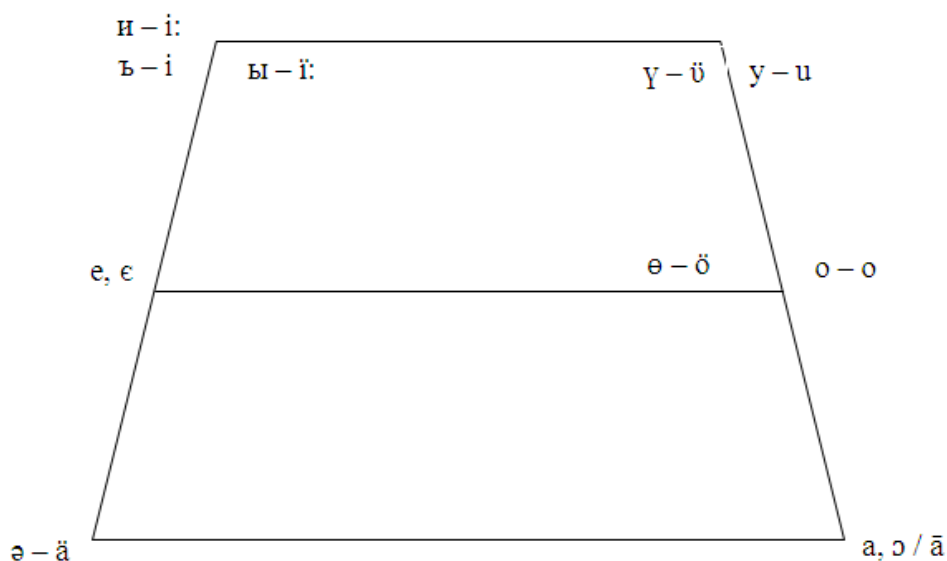
1. O‘zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Kontrast (juft) unlilar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonunlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va, aksincha, ayrim jihatlariga ko‘ra, ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

Unli va undoshlar tizimi. O‘zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning miqdori 18tagacha yetadi, degan ma’lumotlar ham beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e’tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o‘rinli bo‘ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasidagi dialekt va shevalarda jami 13ta unli qo‘llanadi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda 6,7ta, singarmonizmli shevalarda esa 11ta unli qo‘llanadi. Toshkent dialektidagi shevalarda $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{ə} \sim \text{ä}$, $\text{ɔ} \sim \text{ā}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{y} \sim \text{u}$; Samarqand shahar shevasida $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{ə} \sim \text{ä}$, $\text{a} \sim \text{a}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{y} \sim \text{u}$ unlilari iste’molda bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ɔ unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham uchraydi. Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11ta: $\text{a} \sim \text{a}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{ə} \sim \text{ä}$, $\text{и} \sim \text{i}$., $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{ы} \sim \text{i}$., $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{ə} \sim \text{ö}$, $\text{y} \sim \text{u}$, $\text{ү} \sim \text{ü}$ unli mavjud. Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (6-rasm).

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O‘zbek shevalaridagi sof turkiy so‘zlarda $\bar{b} \sim b$, $\bar{d} \sim d$, $\bar{g} \sim g$, $\bar{x} \sim h$, $\bar{y} \sim j$, $\bar{k} \sim k$, $\bar{l} \sim l$, $\bar{m} \sim m$, $\bar{n} \sim n$, $\bar{p} \sim p$, $\bar{q} \sim q$, $\bar{r} \sim r$, $\bar{s} \sim s$, $\bar{t} \sim t$, $\bar{v} \sim v$, $\bar{x} \sim x$, $\bar{z} \sim z$, $\bar{z} \sim \gamma$, $\bar{u} \sim \check{s}$, $\bar{c} \sim \check{c}$, $\bar{d} \sim \check{z}$, $\bar{n} \sim \eta$ undoshlari amalda bor. Lab-lab tovushi $\bar{\phi} \sim f$ undoshi undov va taqlidiy so‘zlarda iste’molda bor, o‘zlashgan so‘zlarda esa bu undosh **p**, ba’zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi, biroq Forish shevasida **f** undoshi mustaqil so‘zlarda ham uchraydi: pichoq $\sim \bar{\phi}y: \bar{c}aq$ $\sim \bar{f}i: \check{c}aq$, pul $\sim \bar{\phi}ul$ $\sim ful$.

H undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshining fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o‘zbek, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forsha so‘zlardagi shu tillarga xos bo‘lgan *hoyi hutti*, *hoyi havvaz*, *fe* harflarini ifodalaydigan undoshlar o‘zbek tili shevalarining artikulatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

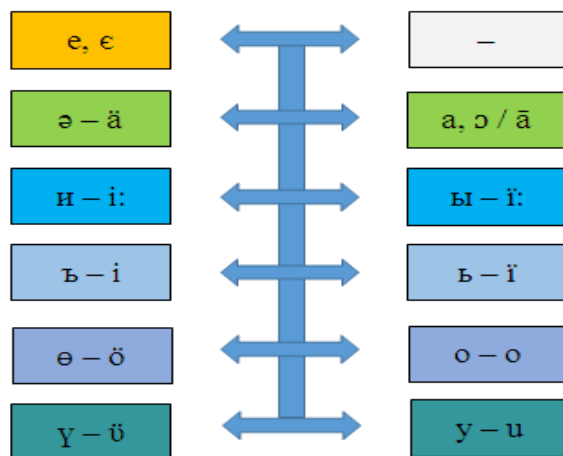
Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo‘ladi. Ular quyidagilar: $u \sim i: \leftrightarrow y \sim \check{i}:,$ $\bar{v} \sim i \leftrightarrow \bar{b} \sim \check{i},$ $\bar{\theta} \sim \check{\theta} \leftrightarrow o \sim o,$ $\bar{\gamma} \sim \check{u} \leftrightarrow y \sim u,$ $\bar{a}, \bar{\sigma} \sim \bar{a} \leftrightarrow \bar{\sigma} \sim \check{a}$ (9-rasm). Bundan faqat **e** unlisigina mustasno, uning jufti yo‘q. Shevalarda kontrast unlilar ba’zan so‘z ma’nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: $u:c \sim i:s$ hidni, $\bar{b}c \sim \check{i}s$

qurumni (Qoraqalpog‘iston o‘zb. shev., shim. o‘zb. shev.), *бълүвь* ~ *bilüvi* “bilish”ni, *бълүвь* ~ *biluvi* “fikr-o‘yi, xayoli”ni anglatadi (Turkiston).

9-rasm

Kontrast-juft unlilar

Fonetik qonunlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg‘unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I. A. Bogoroditskiy fikriga ko‘ra, singarmonizm unlilar uyg‘unligi, shuningdek, qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko‘rinishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizm.* Singarmonizmning bu turida so‘zning dastlabki bo‘g‘inida old qator unlilar qatnashgan bo‘lsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham old qator unlilar ishtirok etadi, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonunga kora, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida *a ~ a, y ~ u, o ~ o,*

ы ~ *ï*; *ь* ~ *ï* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham ana shu unlilar keladi, shuningdek, so‘zda chuqur til orqa *q, γ, x* undoshlari ishtirok qilishi ham mumkin, aksincha, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida *ə* ~ *ä*, *e* ~ *e*, *u* ~ *i*; *ь* ~ *i*, *ө* ~ *ö*, *γ* ~ *ü* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham xuddi shu unlilar keladi, bunday so‘zlarda *k, g* undoshlari ham qatnashishi mumkin. Bu qonun qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining shahar va shahar tipidagi shevalarida amal qilmaydi.

2. *Labial singarmonizm*. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg‘iz tilining “temir qonuni” hisoblanadi, o‘zbek tili va uning shevalarida esa qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko‘ra, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham old qator lablangan unli(lar) qatnashadi, aksincha, so‘zning dastlabki bo‘g‘inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo‘g‘inlarida ham orqa qator lablangan unli(lar) qatnashadi.

O‘zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so‘zlarning dastlabki ikki bo‘g‘inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to‘rtinchi bo‘g‘inlarida siyrak uchraydi: suyunchi ~ сүйүнчъ ~ *süjünči*, ko‘rindi ~ көрүндъ ~ *köründi*, bo‘libdi ~ болупту ~ *boluptu*, ko‘ribdi ~ көрүптү ~ *körüptü* (Namangan) va boshqalar.

Singarmonizm qonuni ayni zamonda unlilarning *progressiv assimilatsiyasi* deb ham yuritiladi.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo‘ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarida: bo‘ldi-ku ~ *болдь-ку* ~ *boldi-qu*, keldi-ku ~ *келдь-ку* ~ *keldi-qu*, kelding-a ~ *кәдъң-ә* ~ *kädiñ-ä*, barding-a ~ *бардъң-ә* ~ *bardiñ-ä*.

2. Ayrim qo‘shimchalar bir variantli bo‘lganligi tufayli singarmonizmga bo‘ysunmasligi mumkin, masalan, qipchoq shevalarida bora qol ~ *бараяй* ~ *barayaj*, kela qol ~ *келәгай* ~ *kelüyaj*; Xorazm shevalarida: (soxta) tabibchilik ~ *сүннәчлькъ* ~ *sünnäçiliq*. -*гай* ~ *yaj*, -*члькъ* ~ *çiliq* affiklarining shu shevalarda old qatorli varianti bo‘lmaganligi uchun singarmonizmga bo‘ysunmagan.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o‘zlashgan so‘zlar aslida singarmonizmga bo‘ysunadi, lekin bo‘ysunmaydigan o‘rinlari ham bor, masalan, muborak ~ муворāk ~ **muṽārāk** (Turkiston), peshona ~ пешана ~ **pešana** (shim. o‘zb. shev.)

4. Qo‘shma so‘zlarning aksariyatida singarmonizm buziladi: o‘rta barmoq ~ ортаңтерек ~^v**ortaņterek** (Jo‘sh), (uzun) ko‘rpacha ~ гърдъқана ~ **girdiqana** (Qarshi, Najman), xirbachcha(mushuk bolasi) ~ хърбәччә ~ **xirbäččä** (Mang‘it).

Umlaut. Umlaut unlilarning *regressiv assimilatsiyasidir* (Y. D. Polivanov). Bu qonunga ko‘ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo‘g‘inli bo‘ladi) orqa qator unlini o‘z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ сән ~ **sān** → sana ~ сәнә ~ **sänä**, yosh ~ йәш ~ **jāš** → jasha ~ йәшә ~ **jäšä**.

Bu qonun Namangan, O‘sh shevalarida, qisman o‘zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: mol ~ мол ~ **māl** → molim ~ мөләм ~ **mälim**, sol ~ сәл ~ **sāl** → solish ~ сәльиш ~ **säliš**, nok ~ нәк ~ **nāk** → noki ~ нәкь ~ **näki**, toy ~ тәй ~ **tāj** → toying ~ тәйһң ~ **täjiņ**.

Singarmonizimli shevalarda yuqoridagi kabi сән ~ **san**, йәш ~ **jaš**, мал ~ **mal**, сал ~ **sal**, нәк ~ **näk**, тәй ~ **taj** so‘zlari affiks qo‘shilganda, umlaut emas, balki singarmonizm qonuniga bo‘ysunadi.

Singarmanizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati

Singarmonizmda $\longrightarrow$ chapdan o'ngga;
umlautda $\longleftarrow$ o'ngdan chapga qarab tovush mosligi yuz beradi.
Singarmonizm: бар+йтър (borayotir)
Umlaut: бəsh+ь (boshi)

Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: oldi ~ олль ~ **ālli** (Qarshi, Shahrizabz), suvni ~ суввь ~ **suvvi** (Toshk.), bo'ldi ~ боддъ ~ **boddi** (Shahrizabz). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (masalan, artikulyatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: oshgan ~ шикән ~ **āškän**, ishga ~ ъшкә ~ **iškä** (Toshk.), o'zimdan ~ өзъмнән ~ **özimnän** (Xorazm.).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ зәләр ~ **zälär**, devor ~ дувәл ~ **duvāl**, әңжър ~ әнджъл ~ **änžil**, qimmat ~ қыймат ~ **qī:jmat**.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman

moslashadi: menga ber ~ мағамбер ~ *mayamber*, hayron bo‘ldim ~ ҳайрэмболлём ~ *hājṛāmbollim* yoki dastlabki so‘zning oxirgi tovushi (keyingi so‘z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak odam ~ бөләғадам ~ *böləğadam*, kerak edi ~ керәғәдә ~ *kerəğidi*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg‘aluvchi variantiga ega bo‘lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ джүвәрдә ~ *žüvärdi* (qipchoq), sabr qildi ~ савьр қьлдә ~ *savir qildi* (Xorazm), gapı ~ гәвә ~ *gävi* (qipchoq).

Spontan o‘zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta’sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog‘liq boladi: suyak ~ сүйәг ~ *süjäg* (Namangan), qarg‘a ~ гарға ~ *ğarğa*, sariq ~ сарьг ~ *sariğ* (qipchoq).

Metateza. U so‘z tarkibida undoshlarning o‘rin almashishidir. Qipchoq va Xorazm shevalarida: qo‘shni ~ қоңишь ~ *qoñši*, qumursqa ~ қурмуьса ~ *qurmusqa*, tekshir ~ теишкәр ~ *teškär*.

Reduksiya so‘z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ к(ь)иш(ь) ~ *k(i)š(i)*, keta бер ~ кем(ь)вур ~ *ket(ь)vur*, Sharif ~ Шәр(ь)п ~ *Šär(i)p*.

Eliziya tovush tushishi bo‘lib, ikki ko‘rinishga ega, ya’ni ikki so‘z (qo‘shma so‘z) talaffuzida oldingi so‘z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: bora oldi ~ бәрәлдә(ә) ~ *bārāldi(ä)*, kora oldi ~ көрәлдә(ә) ~ *körāldi(ä)* va so‘z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo‘lsang ~ бо:саң(л) ~ *bo:san*, bersang ~ бе:сәң(р) ~ *be:sän(r)*, ushlat ~ у:шам(л) ~ *u:šat(l)*, qichqir ~ қьчьр(қ) ~ *qičir(q)* (Xorazm), tashlama ~ тәшәмә(л) ~ *täšämä(l)* (Toshkent).

Unlilarning orttirilishi (proteza): loy ~ ьлай ~ *ilaj*, lof ~ ьларь ~ *ilapı* (qipchoq).

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ қаррь ~ *qarri*, ariq ~ аррьқ ~ *arriq*, ashula ~ ашулла ~ *ašulla*, saqich ~ саққьз ~ *saqqız*, kichik ~ кьччь ~ *kičči*, ulug‘ ~ ульь ~ *ullı* (Mang‘it)

So‘z boshida va o‘rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ ҳайван ~ *hajvan*, duchor ~ дувчар ~ *dyvčar*, necha ~ нейчә ~ *nejčü* (qipchoq). So‘z boshida x ~ h undoshining orttirilishi ayrim shevalar uchun o‘ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang‘it shevasida bu

holat koʻzga tashlanadi: ari ~ ҳарь ~ **hari**, ayvor ~ ҳайвар ~ **hajjar**, ayol ~ ҳайал ~ **hajal**, olis ~ ҳальс ~ **halis** va boshqalar.

Undoshlarning soʻz boshida tushishi: hatla ~ атла ~ **atla**, hurkdi ~ үрктъ ~ **ürkti**, hisob ~ ьсан ~ **ьsap**, hoʻkiz ~ өкьз ~ **ökiz**, yogʻoch ~ ағач(ш) ~ **ayač(š)** (oʻgʻuz, shim. oʻzb. shev.).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik choʻziqliklari.

Birlamchi choʻziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida soʻzlarning birinchi boʻgʻinida unlilar choʻziq talaffuz etilgan. Bunday choʻziqlik boshqa tovush taʼsirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bogʻliqdir. Unlilarning bunday choʻziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy oʻzbek shevalarida saqlanib qolgan: tush (tush korish) ~ my:ш ~ **tu:š**, ot (ism) ~ a:ð ~ **a:d**, bosh ~ ба:ш ~ **ba:š**, tuz ~ ðy:з ~ **du:z** va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar choʻziqligi qadimda soʻz urgʻusining dastlabki boʻgʻinga tushganligi bilan izohlanadi. Bunday choʻziqlik **birlamchi choʻziqlik** deyiladi. Birlamchi choʻziqlik boshqa shevalarda ham baʼzan uchrab turadi, jumladan, Fargʻona shevalarida bil ~ бу:л ~ **bi:l** (bilmoq), Buxoro oʻzbek shevalarida til ~ ту:л ~ **ti:l**, Andijon shevalarida teri ~ те:рь ~ **te:ri** (qoʻyning terisi), qari ~ қа:рь ~ **qa:ri** (qariya), toʻri ~ тө:рь ~ **tö:ri** (uyning toʻri), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ қа:нь ~ **qa:nï**, ular ~ о:лар ~ **o:lar** soʻzlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi choʻziqlik. Soʻz tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush choʻzilishi mumkin: sandiq ~ санду: ~ **sändu:**, oʻrtoq ~ ортэ: ~ **ortā:** (Toshkent), boʻl ~ бо: ~ **bo:**, ol ~ a: ~ **a:** (shim.oʻzb. shev.), Namangan shevalarida: tegmas ~ те:мäs ~ **te:mäs**, laylak ~ лә:лә: ~ **lä:lä:**. Bunday choʻziqlik ikkilamchi choʻziqlik deyiladi. Shevalarda bunday choʻziqlik koʻpincha **h** undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ Ә:мәт ~ **Ä:mät**, dahliz ~ дә:льз ~ **dä:liz**, mehr ~ ме:p ~ **me:r**, qahr ~ қа:p ~ **qa:r**.

Ikkilamchi choʻziqlik *sinerezis*ga ham olib keladi. Maʼlumki, intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli oʻzaro singishib, nutqda choʻziq unlini hosil qiladi. Bu fanda *sinerizis* hodisasi deyiladi. Shevalarimizda bunga

misollar ko‘plab topiladi: zahar ~ zə:p ~ **zä:r**, shahar ~ шə:p ~ **šä:r** (Buxoro), o‘g‘il ~ y:l ~ **u:l** (qipchoq), sihat ~ cə:m ~ **sä:t** (Baliqchi).

Uchlamchi (emfatik) cho‘ziqlik. Bunday cho‘ziqlik Namangan shahar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe’lida yorqin ko‘rinadi, ya’ni bu fe’l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko‘rsatkichi -ə ~ **ä** va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə ~ **ä** unlisi odatdagiga nisbatan cho‘ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo‘lishsiz shaklida й ~ **j** undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo‘lishsizlik affiksida ə ~ **ä** unlisi ham ikkilangan cho‘ziqlikka ega bo‘ladi: bilmayman ~ би:лмә::(й)мә: ~ **bi:lmä::(j)mä:**, bo‘lmaydi ~ бoмә::(й)дь ~ **bomä::(j)di**, men aytmayman ~ мә: әтмә::(й)мә ~ **mä: ätmä::(j)mä**, sen bilmaysan ~ cә: билмә::(й)сә: ~ **sä: bi:lmä::(j)sä:**

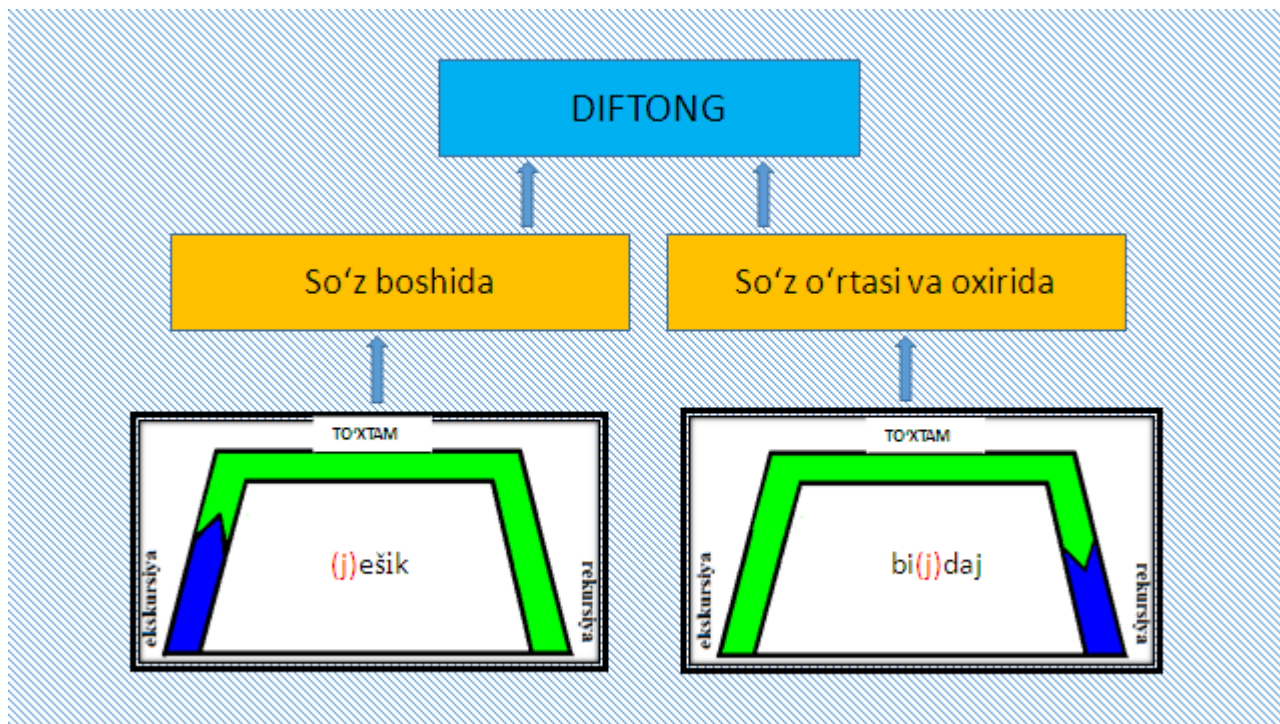
Tovush mosligi. O‘zbek shevalaridagi so‘zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko‘zga tashlanadiki, bir so‘z ayni ma’nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o‘zgarish so‘z ma’nosiga putur yetkazmaydi: doppь ~ топнь ~ **toppi** (Toshkent), kel ~ гәл ~ **gül** (Xorazm), yo‘l ~ джол ~ **žol** (qipchoq), shu ~ шо ~ **šo** (qipchoq), choy ~ чәй ~ **čäj** (qipchoq), bedana ~ бөдәнә ~ **bödänä** (Turkiston). Bu kabi so‘zlardagi **m ~ t // d ~ d**, **κ ~ k // z ~ g**, **й ~ j // dж ~ ž** undoshlari va **e // ə ~ ä**, **u // o**, **e // ə ~ ö** mosligi namoyon bo‘ladi.

Diftonglar. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi ko‘p uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to‘xtam) va rekursiyaning to‘liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi *monoftongdir*. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to‘g‘risida, ya’ni so‘z boshida va so‘z ichida (o‘rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi hamda diftongda unli asosiy tovush hisoblanadi.

O‘zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada **ь ~ i**, **й ~ j**, **в ~ v**) unsurlari qoshiladi va to‘xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so‘z ichida esa ekskursiya va

to‘xtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda, rekursiya so‘ngida $\ddot{y} \sim j$ undoshi qatnashadi (8-rasm).

8-rasm

Bu fonetik hodisa qipchoq, o‘g‘uz lahjasi shevalariga xosdir: ikkinchi $\ddot{u}$ *екънчъ* $\sim j$ *ekinči*, echki $\ddot{u}$ *ешкъ* $\sim j$ *eški*, ikki $\ddot{u}$ *екъ* $\sim j$ *eki*, o‘ynab $\ddot{u}$ *ойнап* $\sim j$ *ojnap*. Diftongning ikkinchi turiga tush $\ddot{u}$ *туш* $\sim j$ *tüş*, sut $\ddot{u}$ *сүт* $\sim j$ *süt* misollarini keltirish mumkin.

O‘zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

$\ddot{y}e \sim j_e$: ikki $\ddot{u}$ *екъ* $\sim j$ *eki*, ena $\ddot{u}$ *енә* $\sim j$ *enä*, ellik $\ddot{u}$ *елүв* $\sim j$ *elüv*;

$\ddot{y}o \sim j_o$: o‘rta $\ddot{u}$ *орта* $\sim j$ *orta*, o‘yla $\ddot{u}$ *ойла* $\sim j$ *ojla*;

$\ddot{y}\ddot{u} \sim j_{\ddot{u}}$: o‘rdak $\ddot{u}$ *өрдәк* $\sim j$ *ördäk*, o‘t(fe‘l) $\ddot{u}$ *өт* $\sim j$ *öt*;

$\ddot{y}o \sim j_o$: on $\ddot{u}$ *он* $\sim j$ *on*, oy $\ddot{u}$ *оу* $\sim j$ *oj*;

$\ddot{y}\ddot{u} \sim j_{\ddot{u}}$: kuz $\ddot{u}$ *күз* $\sim j$ *küz*, kut(fe‘l) $\ddot{u}$ *күт* $\sim j$ *küt*;

$\ddot{y}\ddot{i} \sim j_{\ddot{i}}$: tit(fe‘l) $\ddot{u}$ *тит* $\sim j$ *tit*, ish $\ddot{u}$ *иш* $\sim j$ *iš*;

$\ddot{y}\ddot{i} \sim j_{\ddot{i}}$: qiz $\ddot{u}$ *қиз* $\sim j$ *qiz*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unlilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, *iz* so‘zi Qorabuloq shevasida dastlab *i:z* tarzida talaffuz qilingan, so‘ng *u* $\ddot{u}$ *üz* $\sim j$ *üz* tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya‘ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang

boʻlgan tovush unsuri birgalikda diftongoid deb yuritiladi. Masalan, *ʷeḱb ~ jeki* soʻzida *ʷe ~ je* tovushlari birgalikda diftongoiddir.

Aksariyat oʻzbek shevalarida adabiy tildagi **uzum, uzuk, ipak, ingichka, ilon, ip** kabi soʻzlarning *ʷʊzʊm ~ jüzüm, ʷʊzʊk ~ jüzük, ʷɪnək ~ jipäk, ʷɪŋɪškə ~ jiniškä, ʷɪlan ~ jilan, ʷɪn ~ jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki soʻz boshidagi *ʷ ~ j* mustaqil fonema (monoftong) sifatida oʻz oʻrniga ega. Ularda soʻz boshidagi *ʷ ~ j* undoshi qipchoq shevalarida “*дж ~ ž*” undoshiga mos keladi va tovush mosligini hosil qiladi: *джүзүм ~ žüzim, джүзүк ~ žüzik, джъвәк ~ živäk, джъŋышкә ~ žiŋiškä, джълан ~ žilan, джън ~ žip*.

Shuningdek, oʻzbek tilidagi va shevalaridagi **-iy** (sinfiy), **-uv** (biluv) kabi qoʻllanishlar ham diftong emas.

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasi shevalarida qaysi unlilar qatnashadi?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. Oʻgʻuz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini koʻrsatib bering.
4. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
5. Umlaut qanday xususiyatga ega?
6. Unli va undoshlar bilan bogʻliq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
7. Unlilar choʻziqligining qanday sifat turlari bor?
8. Monoftong, diftong va diftongoid nima?
9. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Assimilatsiya [assimilation] – unli va undoshlarning oʻxshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Dissimilatsiya [dissimilation] – undosh tovushlardagi nooʻxshashlik.

Fonetik qonuniyat [phonetic laws] – oʻzbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bogʻliq holda yuz beradigan fonetik hodisa.

Konsonantizm [konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Kontrast unli [contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga koʻra zidlangan unlilar.

Labial singlarmonizm [labial singlarmonizm] – lablangan unlilar uygʻunligi.

Lingval singlarmonizm [lingual singlarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uygʻunligi.

Singarmonizm [singarmonizm] – unlilar uygʻunligi.

Tovush mosligi [correspondence of sound] – soʻz maʼnosiga putur yetkazmaydigan tovush oʻzgachaliklari.

Unlilar choʻziqligi [length of vowels] – unlilarning boshqa tovush taʼsirida va uning taʼsirisiz choʻzilishi.

Vokalizm [vocalizm] – unlilar tizimi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining morfologik xususiyatlari

Reja:

1. Oʻzbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. Oʻzbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. Soʻz turkumlaridagi ayrim oʻziga xosliklar.
4. Oʻzbek shevalarida feʼl shakllarining oʻziga xosligi.

Matn

Oʻzbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida toʻla maʼlumot berishning darslikda imkoniyati chegaralangan, lekin ularning eng umumlashadigan, tadqiqot obyektni oʻrganishga asos boʻladigan oʻrinlarigagina toʻxtalish mumkin.

Oʻzbek adabiy tilidagi soʻz turkumlari, gap boʻlaklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlar sintaksisining oʻziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Grammatik son kategoriyasi. Koʻplik maʼnosini ifodalashda shevalarda *-ləp ~ lür*, *-lap ~ lar*, *-nəp ~ nür*, *-nap ~ nar*, *-nə ~ nü*, *-əp ~ ür*, *-ə ~ ü*, *-lə ~ lä*, *-la ~ la*, *-dəp ~ dür*, *-dap ~ dar*, *-məp ~ tür*, *-map ~ tar* kabi koʻplik qoʻshimchalari qoʻllanadi.

Oʻzbek shevalari uchun *-ləp ~ lür* arxivariant hisoblanadi va u barcha oʻzbek shevalari uchun umumiydir. Shevalarda koʻplik affiksining quyidagi variantlari amalda bor:

-ла ~ **lä** varianti Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qoʻllanadi: uylar ~ *ойла* ~ **ojlä**, qoʻyinglar ~ *қойыйла* ~ **qojjilä**, gullar ~ *гүллә* ~ **güllä**, kunlar ~ *гүллә* ~ **güllä**;

-нә ~ **nä** varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar ~ *уйыйнә* ~ **ujijnä**, qoʻyinglar ~ *қойыйнә* ~ **qojijnä**;

-ла ~ **la** varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar ~ *қы:зла* ~ **qï:zla**, ular ~ *хула* ~ **^hula**;

-ә/әр ~ **ä/är** varianti shahar va shahar tipidagi shevalarda qoʻllanadi: bizlar ~ *бъзә(p)* ~ **bizä(p)**, sizlar ~ *съзә(p)* ~ **sizä(p)**;

-нәр ~ **när**, -нар ~ **nar**, -дәр ~ **där**, -дар ~ **dar**, -тәр ~ **tär**, -тар ~ **tar** affikslari qipchoq shevalariga xosdir: uzumlar ~ *үзүмнәр* ~ **üzümnär**, mehmonlar ~ *мехманнар* ~ **mehmannar**, jigitlar ~ *джъгьттәр/джъгьлләр* ~ **žigittär/žigillär**, ojinlar ~ *ойундар* ~ **ojundar**.

Oʻzbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qoʻsh koʻplik shakli uchraydi: bular ~ *булалар* ~ **bulalar**, shular ~ *шулалар* ~ **šulalar** (aynan: **bu+lar+lar**, **shu+lar+lar**).

-ләр ~ **lär** affiksi va uning variantlari Toshkent, Fargʻona va Xorazm shevalarida **hurmat** maʼnosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda koʻplik, jamlik maʼnolarini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida quyidagi affikslar uchraydi:

-лъг ~ **lig** affiksi: kiyimlari ~ *кыйъмлъгъ* ~ **kijimligi**, ishlari ~ *ышлъгъ* ~ **ishligi**;

-луг ~ **lug** affiksi: oʻzlari ~ *озлугъ* ~ **ozlugi**, uylari ~ *ойлугъ* ~ **ojlugi**.

-гъ ~ **gi** affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshiladi: *эйъмгьлә* ~ **ājъmgilä** (bu oʻrinda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *әдәмгьлә* ~ **ädämgilä** (bu oʻrinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida koʻplikning **-m ~ t**, **-z ~ z**, **-қ/к ~ q/k** affikslari bilan ifodalangan shakllari mavjud boʻlgan. Ularning qoldiqlari, yaʼni **-қ ~ q** affiksining **-ақ ~ aq** varianti Surxondaryoning Jarqoʻrgʻon, Termiz, Sherobod tumanlarida yashovchi qoʻngʻirotlar shevalarining ayrim

soʻzlarida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va feʼl shakllarida uchraydi: Sizlar borib keldingizlarmi ~ *съзақ барып кедъңъзақъмь* ~ *sizaq barip kedinizaqmi?* Oʻzingizlar ~ *өзъңъзақ* ~ *ʻöziñizaq*. Bu affiks faqat orqa qator variantli boʻlib, koʻplik maʼnosini eslatib tursa-da, u ushbu oʻrinlarda mavjud koʻplikni taʼkidlashga xizmat qilgan.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi adabiy til bilan aynan, lekin shevalarda egalik qoʻshimchalari koʻp variantli boʻladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega

I shaxs birligida *-м/ъм/ьм/ум/үм* ~ *m/im/ım/um/üm* affiksi qatnashadi: bolam ~ *балам* ~ *balam*, inim ~ *ьнъм* ~ *inim*, alim (qoʻlim) ~ *эльм* ~ *älim*, jonim ~ *джаньм* ~ *žanım*, qoʻlim ~ *қолум* ~ *qolum*, koʻnglim ~ *көңлүм* ~ *könlüm*.

I shaxs koʻpligida *-мъз/мъз(с)/ъмъз/ьмъз(с)* ~ *miz/miz(s)/imiz/imiz(s)*, *-умуз(с)/үмүз* ~ *umuz(s)/ümüz*, *-вуз/вузә* ~ *vuz/vuzä* affiksi qatnashadi: balamiz ~ *баламъз/с* ~ *balamiz/s*, inimiz ~ *ьнъмъз* ~ *inimiz*, jonimiz ~ *джаньмъз/с* ~ *žanimiz/s*, qolimiz ~ *қолумуз/с* ~ *qolumuz/s*, koʻnglimiz ~ *көңлүмүз* ~ *könlümüz*, ishimiz ~ *ьшъвуз(ә)* ~ *išivuz(ä)*.

II shaxs birligida *-ң/ъң/ьң/уң/үң* ~ *ñ/iñ/ıñ/uñ/üñ* affikslari keladi: bolang ~ *балаң* ~ *balan*, ining ~ *ьпъң* ~ *iniñ*, aling (qoʻling) ~ *эльң* ~ *äliñ*, joning ~ *джаньң* ~ *žaniñ*, qoʻling ~ *қолуң* ~ *qoluñ*, koʻngling ~ *көңлүң* ~ *köñlüñ*.

II shaxs koʻpligida *-ңъз/ңъз(с)* ~ *ñiz/ñiz(s)*, *-ъңъз/ьңъз(с)* ~ *iñiz/iñiz(s)*, *-үңүз/уңуз(с)* ~ *üñüz/uñuz(s)*, *-и:з* ~ *i:z*, *и:йлә* ~ *i:jlä*, *-(ь)ңлә/(ь)ңла* ~ *(i)ñlä/(i)ñla* affikslari ishtirok etadi: balangiz ~ *балаңъз/с* ~ *balaniz/s*, iningiz ~ *ьпъңъз* ~ *iniñiz*, joningiz ~ *джаньңъз/с* ~ *žaniñiz/s*, qolingiz ~ *қолуңуз/с* ~ *qoluñuz/s*, koʻnglingiz ~ *көңлүңүз* ~ *köñlüñüz*, ishinglar ~ *ьшъңлә* ~ *išinlä*, uyinglar ~ *ойъйлә* ~ *ojijlä*, qoʻlinglar ~ *қольңла* ~ *qoliñla*.

III shaxs birlik va koʻpligida *-ь/ь* ~ *i/i*, *-сь/сь* ~ *si/si*, *баʼзан-сы/сү* ~ *su/sü* (Qorabuloq) affiksilar qatnashadi: bolasi ~ *балась* ~ *balasi*, inisi ~ *ьнъсь* ~ *inisi*, ali (qoʻli) ~ *эль* ~ *äli*, jonь ~ *джань* ~ *žani*, tulkisi ~ *түлкүсү* ~ *tülküsü*, qoyi ~ *қойу* ~ *qoju*.

Egalik affikslari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlariga to'la bo'sunadi, lekin shevalarda muayyan qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi va uni nutq qulayligi, iqtisodi hamda til tarixi bilan bog'lash mumkin bo'ladi, masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vuz / vuzə ~ vuz / vuzä* affiksi qatnashadi: kitobimiz ~ *кѳтѳпувуз ~ kitāpuvuz*, II shaxs ko'pligida esa *-u:z/ъйъз/йлэ ~ i:z/ijiz/jlä* affiksi qatnashadi: kitobingiz ~ *кѳтѳпu:z ~ kitāpi:z*, kitoblaring ~ *кѳтѳпъйлэ ~ kitāpijlä*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli to'liq saqlanadi. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "ü ~ j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bir xil ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas, ya'ni to'rt va besh kelishikli shevalarda bu kelishik affikslari qo'llanmaydi. Bu kelishik amalda bolgan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-nъң/nъң ~ niң/niң affiksi ko'proq unli va sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: *ena ~ енәнъң ~ enāniң*, otaning ~ *атанъң ~ atanīң* (qipchoq);

-ъң/ъң ~ iң/iң affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ko'pning toyi ~ *көпъң тойъ ~ köpiң toji*, otning boshi ~ *атъң башъ ~ atiң baši* (qipchoq);

-нүң/нүң ~ nüң/nüң affiksi lablangan unli qatnashgan va unli yoki sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: uning ~ *онүң ~ onuң*, uying ~ *үйнүң ~ üjnüң* (qipchoq);

- уң/уң ~ **üñ/üñ** affiksi lablangan unli qatnashgan va undoshlar bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: koʻzning qorachigʻi ~ көзүң қарачығь ~ **közün qaraçyï**, tunning qorongʻusi ~ түнүң қараңысь ~ **tünün qarañisi**, qoʻyning juni ~ қойуң йүнь ~ **qojun jüni** (shim.oʻzb. shev.);

-дың/дың ~ **diñ/diñ** affiksi jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: bizning ~ бьздың ~ **bizdiñ**, ularning ~ олардың ~ **olardiñ** (qipchoq);

-дүң/дүң ~ **dün/dün** affiksi lablangan unli qatnashgan va jarangli undoshlar bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: qoyning ~ қойдүң ~ **qojdün**, koʻzning ~ көздүң ~ **közdün** (qipchoq);

-төң/төң ~ **tiñ/tiñ** affiksi jarangsiz undoshlar bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: katakning ~ кәтәхтөң ~ **kätäxtiñ**, otning ~ аттөң ~ **attiñ** (qipchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-нъ/нъ ~ **ni/nï** affiksi: olmani ~ элмәнъ ~ **ālmāni** (Toshk.), suvni ~ сувнъ ~ **suvni** (shim. oʻzb. shev.). -нъ varianti arxivariant hisoblanadi va barcha shevalarda qoʻllana oladi;

-ь ~ **i** affiksi undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilgan, Qorakoʻl va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ и:шъ қыл ~ **i:šï qil**, soʻzni bilmasang gapirma ~ сөзъ бълмәсәң гәпърмә ~ **sözi bilmäsän gäpirmä**;

-нү/ну ~ **nü/nu** affiksi oxirgi boʻgʻinida lablangan unli boʻlgan soʻzlarga qoʻshiladi. Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qoʻzini ~ қозуну ~ **qozunu**, tulkini ~ түлкүнү ~ **tülkünü**;

-дъ/дъ/тъ/тъ ~ **di/di/ti/ti** affiksi undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi va barcha singarmonizmli shevalarda bor: togʻni ~ тавдъ ~ **tavdi**, yigitlarni ~ джъгьттәрдъ ~ **žigittärdi**, otni ~ аттъ ~ **atti**, mehnatkashni ~ мьйнәткәштъ ~ **mijnätkäšti**. -дъ/тъ ~ **di/ti** varianti Fargʻona guruh shevalarida ham qoʻllanadi: uyni ~ үйдъ ~ **ujdi**, ishni ~ ъштъ ~ **išti**.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *н* ~ **n** undoshi kuchli assimilatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol koʻrinadi: qoʻlni ~ қолль ~ **qolli**, boshni ~ бәššъ ~ **bāšši**.

Tushum kelishigining belgisiz qoʻllanishi barcha shevalarga xosdir: Biz keldik kelin koʻrgani ~ *бъз келлъй келън коргәнъ* ~ **biz kellij kelin korgāni**. Chumchuq soysa ham, qassob soysin ~ *чумчуғ сойсәйәм, қәссәр сойсун* ~ **čumčuy sojsäjäm. qässäp sojsun** (Qarshi).

Joʻnalish kelishigida quyidagi affiksklar ishtirok etadi:

-gə/kə/qa/za ~ **gä/kä/qa/ya** affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singlarmonizmli shevalarda qoʻllanadi. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda *-gə/kə* ~ **gä/kä** varianti uchraydi, xolos: uyga ~ *үйгә* ~ **üjgä**, ishga ~ *ишкә* ~ **iškä**; *-qa/za* ~ **qa/ya** varianti singlarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan asoslarga qoʻshiladi: oʻqishga ~ *оқушқа* ~ **oqušqa**, dalaga ~ *далага* ~ **dalaya**;

-a/ə ~ **a/ä** affiksi oʻgʻuz guruh shevalarida va shimoliy oʻzbek shevalariga xosdir: qoʻlimga ~ *қольма* ~ **qolima**, gullarga ~ *гүлләрә* ~ **güllärä**;

-na/nə ~ **na/nä** affiksi oʻgʻuz shevalarida uchraydi: alina (qoʻliga) ~ *әльнә* ~ **älinä**, bolasiga ~ *баласъна* ~ **balasina**;

-ya/yə ~ **ja/jä** affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ *хурмайа* ~ **xurmaja**, oʻziga ~ *өзъйә* ~ **özijä**, U katta akasiga xurmada qatiq olib borayotgan chogʻda yoʻlda yomgʻir yogʻgan ~ *О кәттә әкәсәйә хурмайә қәтйх әб бәргән чәхгә йолгә йәгмүр йәққән* ~ **O kättä äkäsijä xurmäjä qätix äb bārgän čāxgä jolgä jäymur jāqqän**.

Joʻnalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda oʻrin-payt kelishigi maʼnosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi *хурмайа* ~ **xurmaja**, *чәхгә* ~ **čāxgä**, *йолгә* ~ **jolgä** misollarida ham koʻrinib turibdi.

Oʻgʻuz lahjasi shevalari va shimoliy oʻzbek shevalarida joʻnalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ *маңа* ~ **maņa**, senga ~ *саңа* ~ **saņa**, unga ~ *уңа* ~ **uņa** shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa *маған* ~ **mağan**, *саған* ~ **sağan**, *оған* ~ **oğan** shaklini oladi.

Oʻrin-payt kelishigida *-də/də/mə/ma* ~ **dä/da/tä/ta** affiksi qatnashadi. *-də/mə* ~ **dä/tä** affiksi barcha shevalarda, *-da/ma* ~ **da/ta** affiksi esa singlarmonizmli shevalarda keladi: ishda ~ *ишмә* ~ **ištä**, qoʻlida ~ *қолуда* ~ **qoʻluda**, ichida ~ *и:чъндә* ~ **i:čindä**, shu orada ~ *шү орталъқта* ~ **šu ortalıqta** (qipchoq).

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-*ḍan/ḍan/mān/man* ~ *dün/dan/tän/tan* affiksining qoʻshilish imkoniyatlari keng: -*ḍan/mān* ~ *dün/tän* affiksi barcha shevalarda qoʻllana oladi: Buxorodan ~ *Бухэрэдән* ~ *Buxārādän*, sendan ~ *сәндән* ~ *sändän*. Boshqalari esa singarmonizimli shevalarga xosdir: yarrogʻidan ~ *йарнақьдан* ~ *yarraqʻdan*, maxluqdan ~ *махлуқтан* ~ *maxluqtan* (qipchoq);

-*nän/nan* ~ *nän/nan* affiksi Xorazm, baʼzi qipchoq shevalarida **m, n, ң** ~ **η** undoshlari bilan tugagan sozlarga qoʻshiladi: oʻzingdan ~ *өзъңнән* ~ *öziñnän*, boʻyingdan ~ *бойуңнан* ~ *bojuñnan*, oʻzimdandan ~ *өзъмнән* ~ *özimnän*, oʻyindandan ~ *ойьннан* ~ *ojñnan*;

-*ḍyn/ḍyn/tʻyn/tʻyn* ~ *din/din/tin/tin* affiksi shimoliy oʻzbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidir: sutchidan ~ *сүйтчъḍьн* ~ *süjtčidin*, oshxonadan ~ *ашханаḍьн* ~ *ašxanadin*, topa olmasdan ~ *тапамастьн* ~ *tapamastin*, Chimkentdan ~ *Чъмгәттьн* ~ *Čimgättin*;

-*ḍun/ḍun/tun/tun* ~ *dun/dün/tun/tün* affiksi koʻproq Qorabuloq, Mankent shevalarida va bir qator singarmonizimli shevalarda uchraydi va oxirgi boʻgʻinida lablangan unli boʻlgan soʻzlarga qoʻshiladi: uydandan ~ *үйдүн* ~ *üjdün*, qoʻyundan ~ *қойдун* ~ *qojdun*.

Oʻgʻuz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari oʻrtasida interkalar **n** tovushining kelishi ham kuzatiladi: qoʻllarida ~ *қолларьнда* ~ *qollarında*, soʻzidan ~ *сөзъннән* ~ *sözinnän*, oʻzida ~ *өзъндә* ~ *özindä*.

Shevalarda modal shakllar. Oʻzbek shevalarida ot, sifat, feʼl turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini koʻrsatadigan soʻz shakllari ham bor. Quyida ot turkumidafi shunday shakllar bilan tanishamiz:

-*ḍjən* ~ *žān* affiksi Fargʻona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qoʻshilib, hurmat maʼnosini ifodalasa, Xorazm shevalarida -*ḍjan* ~ *žan* shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qoʻshiladi. Toshkent va boshqa baʼzi shevalarda kelinlarning qajnota va qajnonaga murojaatida bu affiks *эйьḍжән* ~ *ajžān*, *әдәḍжән* ~ *ädäžān* soʻzlarida uchraydi;

-*xən* ~ *xān* affiksi Toshkent, Fargʻona vodiysida erkaklar ismlariga qoʻshilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi;

-*бай* ~ *baj* affiksidan Xorazmda erkaklarga hurmat ifodalash uchun foydalaniladi.

Shimoliy o'zbek shevalarida va ayrim qipchoq, o'g'uz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilishda ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Курәкә* ~ *Qurükä*, Sobir aka ~ *Сәкә* ~ *Säkä*, Toshpo'lat aka ~ *Тәшәкә* ~ *Täšäkä* kabi. Bunda qozoq va qoraqalpoq tillarining ta'siri bor. Yoshi kichiklarni erkalash yoki izzat qilishda qisqartirilgan so'z oxiriga **sh**, **m**, **n** kabi undoshlarni qo'shib talaffuz qilish an'anasi bor: Otajon ~ *Аташ* ~ *Ataş*, Dadaxon ~ *Дадан* ~ *Dadan*, Eshmuhammad ~ *Ешәм* ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda -*ч/ш* ~ *č/š* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qo'llanadi: bikajon ~ *бькәч* ~ *bikäč*, onajon ~ *анач* ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Анаш* ~ *Anaş* (shim. o'zb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi **-cha** affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, balki bu affiks shevalarda adabiy tilning ta'sirida paydo bo'lmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat so'zlar, affikslar shevalarda ham ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi, jumladan, sariq ~ *сарь* ~ *sari* (qipchoq, o'g'uz), issiq ~ *ы:ssь* ~ *i:ssi* (o'g'uz), qora ~ *қара* ~ *qara* (qipchoq, o'g'uz), qattiq ~ *қәтти:* ~ *qätü:* (Toshkent). Sifat darajalaridagi juda ~ *дәжә* ~ *žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *и:ң* ~ *i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi *-рәқ* ~ *rāq*, *-рақ* ~ *raq*, *-рәк* ~ *räk* variantlariga ega. Shu bilan birga, shevalarning o'z affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi *-ләү(в)/лау(в)* ~ *läü(v)/lau(v)* affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ *ақлау(в)* ~ *aqlau(v)*, ko'kroq ~ *көкләү(в)* ~ *kökläü(v)*, xomroq ~ *хамлау(в)* ~ *xamlau(v)* (shim.o'zb. shev.).

Belgining ortiqligini ifodalashda Xorazm shevalarida *зъл* ~ *zīl* so'zidan foydalaniladi: qop-qora ~ *зъл қара* ~ *zīl qara*, sap-sariq ~ *зъл сарь* ~ *zīl sari*.

Son. Sodda va murakkab sonlarning hosil qilinishida adabiy til tizimi saqlanadi. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi:

ikki ~ *әккь* ~ **äkki** (Marg‘ilon), yetti ~ *йәдъ* ~ **jädi**, ellik ~ *әллъ* ~ **älli** (Xorazm), yetti ~ *джемъ* ~ **žeti** (qipchoq).

Sonning ma‘no turlarini hosil qilishda ba‘zi shevalarda o‘ziga xosliklar ko‘zga tashlanadi. Shimoliy o‘zbek shevalarida dona son hosil qilinmaydi, ya‘ni sonning qo‘shimchasiz holati dona sonni bildiradi yoki jamlovchi sonning *-өв* ~ **öv** affiksi *бърөв* ~ **biröv**, *екөв* ~ **eköv** tarzida dona sonni ham ifoda qiladi, bu shaklda o‘g‘uz lahjasi shevalarida *дәнә* ~ **dänä** sozidan foydalaniladi: ikkita ~ *ьккь дәнә* ~ **ikki dänä**, uchta ~ *үч дәнә* ~ **üč dänä**.

Jamlik son Xorazm shevalarida egalik affiksi vositasida, ya‘ni ikkalasi ~ *иккьсь* ~ **ikkisi**, uchalasi ~ *үчъсь* ~ **üčisi** kabi shakllar orqali ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o‘zgarish bilan shevalarda qo‘llanadi, ya‘ni o‘g‘uz va shahar shevalarida men ~ *мән* ~ **män**, sen ~ *сән* ~ **sän** variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda u ~ **o**, *ул* ~ **ul**, *ол* ~ **ol** variantlarida uchraydi. Ko‘rsatish olmoshining *шы* ~ **šo** (qipchoq), osha ~ *ошь* ~ **ošī** (Turkiston), mana shu ~ *мәшъ* ~ **mäši** (Toshkent), ana shu ~ *әшъ* ~ **äši** (Farg‘ona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi **u**, **bu**, **shu** olmoshlari shimoliy o‘zbek shevalarida *ул* ~ **ul**, *бул* ~ **bul**, *шул* ~ **šul** shakllarida qo‘llanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, ba‘zilari kuchli fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi: u yoqda ~ *ағда* ~ **ayda**, bu yoqda ~ *бағда* ~ **bayda** (Farg‘ona vodiysi shevalarida), kop ~ *күб* ~ **küb** (qipchoq).

Yordamchi so‘zlar, undov va taqlidiy so‘zlar ham adabiy tildan ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi. **Va** bog‘lovchisi hech bir shevada amalda emas. **Ham** so‘zi (**h** undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bog‘lovchi vazifasidan ko‘ra yuklama vazfasida ko‘proq keladi. Shuningdek, shevalarda hu ana ~ *ҳәйлә* ~ **häjlä** (Samarqand), faqat ~ *тек* ~ **tek** (Turkiston), ha ~ *ава* ~ **ava** (o‘g‘uz), axir ~ *ҳав* ~ **hav** (birpas damimni olayin, axir ~ *бър заман дәмъмнъ алайън*, *ҳав* ~ **bir zaman dämimni alajin**, **hav** (o‘g‘uz) yuklamalari, **-yu**, **-ku** yuklamalariga ekvivalent bo‘ladigan *-эу* ~ **yu** ta‘kid yuklamasi

uchraydi: bordi-ku ~ бардъ-гу ~ *bardī-γu*, keldi-ku ~ кәдъ-гу ~ *küdi-γu* (Turkiston). -гу ~ *γu* yuklamasi bir variantli boʻlib, singarmonizmga boʻysynmaydi. Shuningdek, birt-chirt ~ бьрт-чьрт ~ *birt-čirt* (Turkiston) kabi adabiy tilda uchramaydigan taqlidiy soʻzlar ham bor.

Feʼl (tuslanishi).

Oʻzbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi bor va ular bir necha shakllarga ega boʻladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar toʻliq tuslovchilar deb ham yuritiladi.

I shaxs birligida -мән/ман ~ *män/man* affiksi qatnashadi: kelaman ~ келәмән ~ *kelämän*, oʻqiyman ~ оқъймән ~ *oqijmän* (Toshkent), oʻynayman ~ ойнайман ~ *ojnajman* (qipchoq). Ayrim oʻgʻuz va shimoliy oʻzbek shevalarida bu affiksdagi **n** undoshi talaffuz qilinmasligi mumkin: boraman ~ барамә - *baramä*, kelaman ~ гәләмә ~ *gälämä*.

I shaxs koʻpligida -мъз(ә)/мъз/с/нъз/нъз/с ~ *miz(ä)/miz/s/piz/piz/s*, -вуз/вузә ~ *vuz/vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi **з** ~ **z** undoshi jarangsizlashadi. -мъз(ә) ~ *miz(ä)* varianti, deyarli, barcha shevalarda qayd qilinadi: ketyapmiz ~ кетвәммъз ~ *ketvämmez*, boryapmiz ~ бөрвәммъзә ~ *bärvämmezä* (Toshkent), -вуз/вузә ~ *vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi shevalarida qoʻllanadi: ishlajmiz ~ ишльйвуз(ә) ~ *ışlijvuz(ä)*, qilamiz ~ қъләвуз ~ *qilävuz*, -нъз/нъз/с ~ *piz/piz/s* varianti (aslida u assimilatativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ кәйәппъз/с ~ *käjäppiz/s*, qarabmiz ~ қарәппъз/с ~ *qaräppiz/s* (Turkiston).

-мъз ~ *miz*, -вуз(ә) ~ *vuz(ä)* affikslari Toshkent shevasida -дъ ~ *di*, -сә ~ *sä* affiksli soʻz shakllariga qoʻshila olgan: oldik ~ әлдәмъз/әлдәвуз(ә) ~ *äldimiz/äldivuz(ä)*, aytsak ~ әйтсәмъз/әйтсәвуз(ә) ~ *äjtsämiz/äjtsävuz(ä)*, berdik ~ бердәмъз/бердәвуз(ә) ~ *berdimiz/berdivuz(ä)*, yursak ~ йурсәмъз/йурсәвуз(ә) ~ *jursämiz/jursävuz(ä)*.

II shaxs birligida singarmonizmli shevalarda -сән/сан ~ *sän/san* affiksi qatnashadi: ekasan ~ егәсән ~ *egäsän*, borasan ~ барасан ~ *barasan* (qipchoq). Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda faqat -сән~

sän varianti qoʻshiladi: *kelasan* ~ *келәсән* ~ *keläsən*, *oqiysan* ~ *оқыйсән* ~ *oqijsän* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim oʻgʻuz va shimoliy oʻzbek shevalarida **n** undoshi talaffuz qilinmaydi: *borasan* ~ *бараса* ~ *barasa*, *kelasan* ~ *гәләсә* ~ *gäläsü*.

II shaxs koʻpligida *-сыз/сыз/с + лә(р)/ла(р)* ~ *siz/siz/s + lä(r)/la(r)*, *-с* ~ *s*, *-сълә* ~ *silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi **z** undoshi jarangsizlashadi.

-сыз ~ *siz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qoʻllanadi: *boryapsiz* ~ *бөрвәссыз* ~ *bürvässiz* (Toshkent), *ketyapsiz* ~ *көтүәңсыз* ~ *ketjäpsiz* (Margʻilon).

-сыз/сыз/с + лә(р)/ла(р) ~ *siz/siz/s + lä(r)/la(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qoʻllanadi: *baribsyz* ~ *барьңсыз/с* ~ *baripsiz/s*, *ushlabsiz* ~ *ушлансыз/с* ~ *ušlapsiz/s*, koʻribsizlar ~ *көрьңсызлар* ~ *körripsizlär*, oqibsizlar ~ *оқьңсыз/слар* ~ *oqijsiz/slar*.

-с, -сълә ~ *s, silä* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qoʻllanadi: *ishlaysiz* ~ *ишльйс/ишләйс* ~ *išlijs/ išläjs*, *kelasizlar* ~ *келәсълә* ~ *keläsilä*.

III shaxsda affiks qatnashmaydi, lekin *-a/ә* ~ *a/ä*, *-ü* ~ *j*, *-б* ~ *b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan feʼllarda va boshqa ayrim feʼllarda *-дъ/дь/тъ/ть* ~ *di/di/ti/ti* affiksi va uning koʻpligida baʼzan *-лә(р)/ла(р)* ~ *lä(r)/la(r)* affiksi qoʻshilishi mumkin. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda faqat *-дъ/ть* ~ *di/ti* varianti qoʻllanadi: *ishlaydi* ~ *ишльйдъ* ~ *išlijdi*, *kelyapti* ~ *көвәттъ* ~ *kevätti*, singarmonizmli shevalarda esa *-дъ/дь/тъ/ть* ~ *di/di/ti/ti* variantlarining barchasi qoʻllanadi: *boradi* ~ *барадъ* ~ *baradi*, *ichadi* ~ *и:чәдъ* ~ *i:čädi*. Tojikistonning janubiy oʻzbek shevalarida *-ту* ~ *tu* varianti ham qayd qilinadi: *sochyapti* ~ *чәчәпту* ~ *čäčäptu*.

Samarqand va Navoiy viloyatining ayrim shevalarida *-a/ә* ~ *a/ä* affiksli soʻzlarning III saxsida tuslovchi affiks qatnashmaydi: *men baraman* ~ *men baraman*, *sen barasan* ~ *sen barasan*, *o bara* ~ *o bara*.

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular *-дъ/дь/тъ/ть* ~ *di/di/ti/ti* va *-сә/са* ~ *sä/sa* affikslari bilan shakllangan feʼllarga qoʻshiladi.

I shaxs birligida faqat $-m \sim m$ affiksi qatnashadi: *alдим* ~ алдьм ~ **aldim**, *aytsam* ~ айтсам ~ **ajtsam**, *berdim* ~ бердьм ~ **berdim**, *yursam* ~ үүрсам ~ **jürsä**m. Shevalardagi *көрдүм* ~ **kördüm**, *қойдум* ~ **qojdum** tuslanishida ikkinchi bo‘g‘indagi lablangan unlilarning qatnashishi labial singarmonizmga amal qilishi tufayli yuz bergan, y’ani ikkinchi bo‘g‘indagi $y/y \sim \ddot{u}/u$ unlilari o‘tgan zamon fe’lini hosil qiluvchi $-дъ/дѣ \sim di/di$ affiksidagi unlining lab garmoniyasiga bo‘ysunishidir, lekin tuslovchi affiks qo‘shilmasa, **u** unlisi singarmonizmga bo‘ysunmaydi.

I shaxs ko‘pligida $-k/q \sim k/q$, $-u:\ddot{u} \sim i:j$, $-v/vuz/vuzä \sim v/vuz/vuzä$ affikslari qatnashadi.

$-k \sim k$ affiksi singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda qo‘llanadi: *ko‘rdik* ~ кордьк ~ **kordik**, *bordik* ~ бордьк ~ **bärdik**. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: *borsak* ~ борсок ~ **bärsok**, *olsak* ~ олсок ~ **älsok**. Shuningdek, Toshkent shevasida $-k \sim k$ affiksini o‘tgan zamon fe’lida $-z \sim z$ affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o‘zgarish yuz beradi: *bordik* ~ бордюз ~ **bärduz**, *keldik* ~ келдюз ~ **kelduz**.

$-k/q \sim k/q$ oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: *keldik* ~ келдьк ~ **keldik**, *bordik* ~ бардьк ~ **bardiq**.

$-v/vuz/vuzä \sim v/vuz/vuzä$ affiksi bilan shakllangan fe’llar Toshkent shevasida kengroq: *borsak* ~ борсовуз(ә) ~ **bärsovuz(ä)**. Bu affiks qo‘shilishi bilan so‘zda sifat o‘zgarishi yuz beradi, ya’ni $-sә \sim sä$ affiksi tarkibidagi $ә/ä$ unlisi **o** unlisiga o‘tadi.

$-u:\ddot{u} \sim i:j$ affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida iste’molda bor: *urdik* ~ урди:ү ~ **urdi:j**, *bildik* ~ блди:ү ~ **bildi:j**.

II shaxs birligida $-ң \sim ң$ affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi $-ң \sim ң$ affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning qo‘llanish qonuniyatlari I shaxsdagi $-m \sim m$ affiksi bilan aynandir: *olding* ~ алдьң ~ **aldin**, *aytsang* ~ айтсаң ~ **ajtsan**, *berding* ~ бердьң ~ **berdin**, *yursang* ~ үүрсәң ~ **jürsä**ң. Bu shaxsdagi affiksni Xo‘jand shevasida $-ü \sim j$ affiksi almashtiradi: *ketayotgan eding* ~ кетвәткән едьү ~ **ketvātkän edij**. Bu o‘zgarish o‘sha sheva uchungina xarakterlidir.

II shaxs ko‘pligida quyidagi affikslar qatnashadi:

-*һѳз/һѳз* ~ *һѳз/һѳз* affiksi aksariyat shevalarda iste'molda bor: *bordingiz* ~ *бардьһѳз* ~ *bardihiz*, *ketingiz* ~ *кетъһѳз* ~ *kettihiz*. Shundan -*һѳз* ~ *һѳз* varianti singarmonizmni yo'qotgan shevalardagina mavjud, faqat Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks uchramaydi;

-*һуз/һуз* ~ *һуз/һуз* affiksi labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qo'llanadi: *buyurdingiz* ~ *буйурдуһуз* ~ *bujurduhuz*, *kuttingiz* ~ *күтмүһуз* ~ *küttühüz*;

-*йѳз* ~ *jiz* affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, -*злѳ* ~ *zlä* affiksi esa faqat Qarshi shevasida iste'molda bor: *bajardingiz* ~ *баджардьйѳз* ~ *bäzärdijiz*, *bordingiz* ~ *бардьзлѳ* ~ *bärdizlä*;

-*йлѳ* ~ *jlä* affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko'proq xarakterli: *oldinglar* ~ *элдъйлѳ* ~ *äldijlä*, *ishladinglar* ~ *ьшлѳдьйлѳ* ~ *ışlädijlä*;

-*һлѳ/һла* ~ *һlä/һла* o'g'uz lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: *keldinglar* ~ *гәлдъһлѳ* ~ *gäldihlä*, *bordinglar* ~ *бардьһла* ~ *bardihla*.

III shaxsda tuslovchi affiks ishtirok etmaydi.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qayd qilinadi va o'ziga xos tuslanishga ega.

I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma'nosini ifodalaydi:

-*(ə)ü/(a)ü* ~ *(ä)j/(a)j* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: *boray* ~ *барай* ~ *baraj*, *ketay* ~ *кетәй* ~ *ketäj*, *qo'llay* ~ *қоллай* ~ *qollaj*. Ko'rinadiki, unli bilan tugagan so'zlarga affiksning -*ü* ~ *j* varianti qo'shiladi. Bu Qarnoq, Qorabuloq, Mankent shevalarida qayd qilinadi;

-*ьй* ~ *ij* affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda ishlatiladi: *ishlay* ~ *ьшльй* ~ *ışlij*, *ketay* ~ *кетъй* ~ *ketij*, *so'ray* ~ *соръй* ~ *sorij*. Bunda unli bilan tugagan so'zlardagi *ə* ~ *ä* unlisi *ь* ~ *i* unlisiga o'zgaradi: *boray* ~ *баръй* ~ *barij*, *o'ylay* ~ *ойльй* ~ *ojlij*, *ko'ray* ~ *көръй* ~ *körij*;

-*ьйьн/ьйьн* ~ *ijin/ijin* affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: *olib borayin* ~ *аппаръьн* ~ *apparijin*, *olib*

kelayin ~ *эққалъйън* ~ **äkkäljin**. Uning qisqargan shakli ham bor: *аппары:н* ~ **apparî:n**, *эққали:н* ~ **äkkäli:n**.

I shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma'nosini ifodalaydi:

-*айну* ~ **äjnu**, -*йлу* ~ **ijlu**, -*айнук* ~ **äjnuک** affikslari singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: ishlaylik ~ *ышләйну* ~ **išläjnu** (Namangan), *эльлу* ~ **äljlu** (Toshkent), boraylik ~ *бэрәйнук* ~ **bāräjnuк** (Namangan, Xo'jand);

-*айльк/айльқ* ~ **äjlik/ajliқ** affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ *чүшәйльк* ~ **čüşäjlik**, qaraylik ~ *қарайльқ* ~ **qarajliқ**. Bu affiksning -*айльк* ~ **äjlik** varianti singarmonizmni yo'qotgan shevalargagina xos: qo'llaylik ~ *қоллайльк* ~ **qolläjlik** (Marg'ilon);

-*айък/айъқ* ~ **äjik/ajïқ** affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ *әйтәйък* ~ **äjtäjik**, boraylik ~ *барайъқ* ~ **barajïқ**;

-*и:йк/ы:йқ* ~ **i:jk/i:jқ** affiksi shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: ko'raylik ~ *көри:йк* ~ **köri:jk**, qolaylik ~ *қалы:йқ* ~ **qali:jқ**;

-*эль/аль* ~ **äli/alï** affiksi Xorazm shevalarida qo'llanadi: boraylik ~ *бараль* ~ **baralï**, ketaylik ~ *гьтәль* ~ **gitäli**.

II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan -*гьн/кьн/гьн/қьн* ~ **gin/kin/yïn/qïn** affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirishga xizmat qiladi.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi: -(*ь*)*ң/(ь)ң/(ь)ңләр/(ь)ңлар/(ь)ңъзләр/(ь)ңъзлар* ~ **(i)ñ/(i)ñ/(i)ñlär/(i)ñlar/(i)ñizlär/(i)ñizlar** affikslari aksariyat shevalarda amalda bor: boringizlar ~ *барьңъз(с)лар* ~ **bariñiz(s)lar**, kelinglar ~ *кельңләр* ~ **keliñlär**, qaranglar ~ *қараңлар* ~ **qarañlar** (qipchoq). -(*ь*)*ң/(ь)ң* ~ **(i)ñ/(i)ñ** varianti adabiy tildagi kabi birlikning hurmat shaklini ifoda qiladi;

- *йләр* ~ **jlär** varianti Andijon shevasida iste'molda bor: qaranglar ~ *қарәйләр* ~ **qäräjläär**, soranglar ~ *сорәйләр* ~ **soräjläär**;

-*йлә* ~ **jlä** varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ *кельйлә* ~ **kelijlä**, olib boringlar ~ *эбэръйлә* ~ **äbärijlä**;

-(ʋ)ɲlə/(ʋ)ɲla ~ (i)ɲlə/(i)ɲla variantii Xorazm, Qorako‘l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ *aɲlaɲla ~ aɲlaɲla*, ko‘ringlar ~ *gəpɲlə ~ gəpɲlə*.

III shaxsda *-сън/сѣн ~ sin/sin*, *-сун ~ sun*, *-сѣ/сѣ ~ si/si*. *-су/сү ~ su/sü* affikslari ishtirok etadi:

-сѣн ~ sin affiksi barcha shevalarda qo‘llanadi, *-сѣн/сѣн ~ sin/sin* variantlari singarmonizimli shevalarda faol ishlatiladi: *eshitsin ~ ʋɲɲtsɲn ~ išitsin* (Toshkent), *qaytsin ~ qajtsin* (qipchoq);

-сун ~ sun varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: *korsin ~ korsun*, *bilsin ~ bilsun*;

-сѣ/сѣ/сү/сү ~ si/si/su/sü variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: *borsin ~ barsin ~ barsi*, *ishlasin ~ i:ɲlɲsɲ ~ i:ɲläsi*, ko‘rsin ~ *körsü*, qo‘ysin ~ *qoysu*;

-дәг/тәг/ләг ~ däg/täg/läg affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchraydi: *ishlasin ~ ʋɲlɲdäg ~ išlädäg*, *pishirsin ~ biɲɲɲrtäg ~ bi:šürtäg*, *olsin ~ əlläg ~ əlläg*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o‘z asarlarida bu maylning III shaxsida *-dik* affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko‘nglungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik

baytidagi *borsa bordik* birikmasi *borsa borsin* deb tushuniladi.

Fe‘lning funksional formalari

Sifatdosh shakllari

B shakllarda tubandagi affikslar qatnashadi:

-p/ap/əp ~ r/ar/ür affiksi. Bu affiksning bo‘lishsiz shaklida *-s* qo‘shimchasi keladi: *Korar-ko‘rmasdan gəpira berma ~ Kəpəp-kərməstən gəpɲrə:ərmə ~ Körür-körmästän gəpɲrə:ärmä*. (Andijon) Shevalarda sifatdoshning *-yp/үp ~ ur/ür* varianti qayd qilinmaydi. Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qayd qilinishi mumkin:

Қалдырғаш қара болур,

Қанатъ ала болур.

Qaldırğaş qara bolur,

Qanatı ala bolur (shim. o‘zb. shev.);

-мыш/мыш/муш/муш ~ *miš/miš/müš/muš* affiksi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat -мыш/муш ~ *miš/muš* varianti qo‘llanadi: borgänmish ~ бəргəммуш ~ *bārgämmuš* (Toshkent), aytganmish ~ айтгəнъмуш ~ *äjtgänimüş* (Farg‘ona);

-гəн/кəн/ган/қан ~ *gän/kän/yan/qan* affiksi variantlarining barchasi singarmonizimli shevalarda uchraydi:

Ба:ишымда ⁶он лə:пəр ба:йьң қы:зьман,

Ә:льмдə ду:тарьм, ⁶о:йьн са:зьман.

А:там-ə:нəм сəвгəнъмə вəрмəсə,

Аққьн су:ва аққанъма разьман.

Ба:ššimda ^von lä:pär ba:jñ qï:zïman,

Ä:limdä du:tarim, ^vo:jin sa:zïman.

А:tam-ä:näm sävgänimä värmäsä,

Aqqin su:va aqqanïma razïman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks so‘ngidagi **n** undoshi ayrim shevalarda regressiv assimilatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ кегəллəргə қарайлəр ~ *kegällərgä qarajlär* (Andijon). Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat -гəн/кəн ~ *gän/kän* varianti ishlatiladi: qo‘ygan ~ қойгəн ~ *qojgän*, topgan ~ тəпкəн ~ *tāpkän* (Toshkent);

-əн/ан ~ *än/an* affiksi o‘g‘uz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ баратьран ~ *baratiran*, kelgan ~ гəлəн ~ *gülän*;

-доғон ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy o‘zbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ барəдоғон ~ *baradoyon*, keladigan ~ кəлəдоғон ~ *kälädoyon*;

-джақ/джəк ~ *žaq/žäk* affiksi: olmoqçi ~ алджəк ~ *alžaq*, ketmoqçi ~ гьтджəк ~ *gütžäk* (Xorazm);

-ась/əсь ~ *asi/äsi* affiksi: borgim keldi ~ барəсьм гəлдь ~ *barasim güldi*, ichgim keldi ~ и:чəсьм гəлдь ~ *i:čäsim güldi* (Xorazm);

-əйчи: ~ *äjči:* affiksi: borayotgan edim ~ бəрəйчи:дьм ~ *bāräjči:dim* (Quyi Qashqadaryo);

-гучь ~ *guči* affiksi Хо‘jand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *ь/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraydi: boradigan edim/eding/edi ~ бəргучудум, бəргучудуң, бəргучудь ~ *bārgučudum*,

bārgučuduŋ, bārgučudi. Faqat III shaxs tuslanishidagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari

Bu shaklda ham bir necha affikslar qatnashadi:

-ə/a/ü ~ *ä/a/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singarmonizmli shevalarda bor. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat -ə/ü ~ *ä/j* varianti qo‘llanadi: ketə berđь ~ *ketävurđь* ~ *ketävurdi* (Marg‘ilon), o‘ynay-o‘ynay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalarida uning bo‘lishsiz shakliga yana -ьн/ьн ~ *in/in* ta‘kid affiksi qo‘shiladi va bu affiks tarkibidagi a/ə/ä unililari ь/ь ~ *i/i* unililariga o‘zgaradi: ko‘rmay ketdi ~ *гөрмьйьн гьтть* ~ *görmijin gitti*, olmay ketti ~ *алмьйьн гьтть* ~ *almijin gitti*;

-n/ьн/ьн ~ *p/ip/ip* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh bilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *ьшлэп* ~ *išläp*, olib ~ *альп* ~ *alip*, lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda uning jaranglashgan varianti ham mavjud: borib edi ~ *барьб/в едъ* ~ *barib/v edi*, kelib edi ~ *кельб/в едъ* ~ *kelib/v edi*. -үб/үб/үп/үп ~ *üb/ub/üp/up* varianti shevalarda uchramaydi, lekin adabiydashgan ayrim she‘riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin;

-гәнъ/кәнъ ~ *gäni/käni* affiksi. Bu affiks faqat singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda qayd qilinadi: borgani ~ *бэргәнъ* ~ *bārgäni*, eshitgani ~ *ешьткәнъ* ~ *ešitkäni*;

-гьнчә/кьнчә/гьнча/қьнча ~ *ginčä/kinčä/γinča/qinča* affiksi: yurguncha ~ *йүргьнчә* ~ *jürginčä*, borguncha ~ *баргьнча* ~ *barγinča*. Men bormaguncha, sen kelma, kuyib-yonib yurguncha ~ *Мән бармагьнча сән гәлмә, күйүп-йаньп йүргьнчә* ~ *Män barmayinča sän gälmä, küjüp-janip jürginčä* (o‘g‘uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo‘g‘inda *u(y)* unlisi keladi. Bu affiksning shimoliy o‘zbek shevalarida -гьчи:/кьчи:/гьчы:/қьчы: ~ *giči:/kiči:/γiči:/qiči:* variantlari qayd qilinadi: ko‘rguncha ~ *көргьчи:* ~ *körgiči:*, aytguncha ~ *еткьчи:* ~ *etkiči:*, borguncha ~ *баргьчы:* ~ *barγiči:*, otguncha ~ *аткьчы:* ~ *atqiči:*;

-u: ~ *i:* affiksi. U o‘g‘uz lahjasi shevalariga xosdir. Adabiy tildagi -*a* ravishdosh affiksi ma‘nosiga mos keladi: yuradi ~ *йүрү:дъ* ~ *jüri:di*,

lekin *йўри:дъ адъ* ~ *jūri:di ādi* shaklidagi fe'l adabiy tildagi **yurar edi** shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi **-gach / kach / qach** affiksining variantlari shevalarda uchrashi dialektologik tadqiqotlarda qayd qilinmadi.

Harakat nomi shakllari

Unda uch variantdagi affikslar qatnashadi:

-мәк/мақ ~ **mäk/maq** affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ **ojnamaq**, ketmoq ~ *гьтмәк* ~ **gitmäk**;

-ш/ъш/ьш/үш/уш ~ **š/iš/iš/üš/uš** qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ **biliš**, yig'ish ~ *йьгьш* ~ **jyüš**, o'rish ~ *оруш* ~ **oruš**, ko'rish ~ *көрүш* ~ **körüš**. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda *ш/ъш* ~ **š/iš** variantlarigina ishlatiladi;

-в/ув/үв ~ **v/uv/üv** affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ **bilüv**, eshituv ~ *ешътүв* ~ **ešitüv**, qoluv ~ *қалув* ~ **qaluv**.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i fonetik tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar sof fe'l, ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar, ya'ni morfonologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi namunalari. **Yopmoq** fe'li: *джапқамман, джапқансан, джапқан* ~ **žarqatman, žarqansan, žarqan**; *джапқаммьс, джапқансьс, джапқан* ~ **žarqatmīs, žarqansīs, žarqan**. Bo'lishsiz shakli: *джаппағамман, джаппағансан, джаппаған* ~ **žappağatman, žappağansan, žappağan**; *джаппағаммьс, джаппағансьс, джаппаған* ~ **žappağatmīs, žappağansīs, žappağan** (qipchoq).

Bormoq fe'li: *бэргамман, бэргэнсэн, бэргэн ~ bārgämmän, bārgänsän, bārgän; бэргэнвуз, бэргэнсълә, бэръшгэн ~ bārganvuz, bārgansilä, bārišgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi.

Kelib edi fe'li: *кельведъм кельведъң кельведъ ~ kelivedim, kelivediñ, kelivedi; кельведък // кеведък, кельведъңъз, кельведъ // кеведъ ~ kelivedik // kevedik, kelivediñiz, keivedi // kelvedi* (qipchoq).

Borib edi fe'li: *барьвэдъм барьвэдъң барьвэдъ ~ barivädim, barivädiñ, barivädi; барьвэдък, барьвэдъңлә, барьвэдълә ~ barivädik, barivädiñlä, barivädilä* (Xorazm). Ko'rinadiki, to'liqsiz fe'l soddalashgan shakl tarkibida singarmonizmga bo'ysunmaydi; *бэрувдъм, бэрувдъң, бэрувдъ ~ bāruvdim, bāruvdiñ, bāruvdi; бэрувдъй, бэрувдъ:з, бэрувдъйлә// бэръшувдъ ~ bāruvdij, bāruvdi:z, bāruvdijlä//bārišuvdi* (Toshkent).

Samarqand, Navjiy, Qarshi, Buxoro guruh shevalarida *-p/ap ~ r/ər* sifatdosh affiksi fe'l shakllarida *-й ~ j* affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *бэрэйъдъм, бэрэйъдъң, бэрэйъдъ ~ bāräjidim, bāräjidiñ, bāräjidi; бэрэйъдък, бэрэйъдъңъзлә, бэрэйъдъ ~ bāräjidik, bāräjidiñizlä, bāräjidi* tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgacha e'lon qilingan darsliklarda Qorabuloq shevasida **bergan edi** qolipidagi o'tgan zamon analitik fe'li *бердим еди, бердинг еди, берди еди; бердүдүк (бердик едик), бердингиз еди, берди еди* tarzida keltirilgan. Sheva vakillari nutqi kuzatilganda, bu shakldagi tuslanish murakkab ko'rinishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi va bu shakl shevada *бе:дъди:(й)дъм, бе:дъди:(й)дъң, бе:дъди:(й)дъ ~ be:didi:(j)dim, be:didi:(j)diñ, be:didi:(j)di; бе:дъди:(й)дүк бе:дъди:(й)дъңъз бе:дъди:(й)дъ ~ be:didi:(j)dük, be:did:(j)diñiz, be:didi:(j)di* kabi tuslanishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shevalarda bu shaklda *-вот ~ vāt, -йән ~ yäp, -ут ~ ut, -от ~ āt, -он ~ āp, -йатьр ~ yatir, -джатьр ~ žatir, -ватър ~ vatir* affikslari qatnashadi.

Toshkent shevasida -*вот* ~ *vāt* affiksidagi keyingi *т* ~ *t* undoshi regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *бэрвотмэн, бэрвотсэн, бэрвоттъ* ~ *bārvāmmän, bārvāssän, bārvātti, бэрвотмъз(ə), бэрвотсълэ, бэръшвоттъ* ~ *bārvāmmiz(ä), bārvāssilä, bārišvātti*.

Buxoro shevalarida -*он* ~ *āp* affiksidagi *п* ~ *p* undoshi ham I shaxs birlik va ko'plikdagi tuslanishida regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *бэрэммэн, бэрэпсэн, бэрэптъ* ~ *bārāmmän, bārāpsän, bārāpti, бэрэммъз, бэрэпсъз, бэрэптълэ* ~ *bārāmmiz, bārāpsiz, bārāptilä*.

Qirchoq shevalaridagi -*джатьр* ~ *žatir*, -*ватър* ~ *vatir*, Xorazm shevalaridagi -*йатър* ~ *jatir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *барайатърман* ~ *barajatirman*, *келэджатьрман* ~ *keləžatirman* (qirchoq), *гэйатърма(н)* ~ *gəjatirma(n)*, *барйатърма(н)* ~ *barjatirma(n)* (Xorazm).

Qorabuloq shevasida bu shaklda -*айт-айт* ~ *ajt/ ajt* affiksi qatnashadi: *борьарман* ~ *барайтма* ~ *barajtma*, *борьарсан* ~ *барайтса* ~ *barajtsa*, *борьарпти* ~ *барайттъ* ~ *barajtti*, *айтьарман* ~ *e:дэйтмэ* ~ *e:däjtmä*, *айтьарсан* ~ *e:дэйссэ* ~ *e:däjssä*, *айтьарпти* ~ *e:дэйттъ* ~ *e:däjtti*.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida -*мэль/маль* ~ *mäli/malī* affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: *бориш керак* ~ *бармаль* ~ *barmalī*, *ичиш керак* ~ *и:чмэль* ~ *i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: *айтиш керак еди* ~ *айтмальдь* ~ *ajtmalīdi*, *ичиш керак еди* ~ *и:чмэльдь* ~ *ičmäliidi*, *бормаслик керак* ~ *бармальмас* ~ *barmalīmas*, *ичмаслик керак* ~ *и:чмэльмас* ~ *ičmälimäs*.

T.Yo'ldoshev Tojikiston Respublikasining janubiy o'zbek shevalarida hozirgi zamon davom (uningcha, aniq hozirgi zamon) fe'lida o'ziga xos tuslanishni qayd qiladi⁷. O'zbek adabiy tilidagi *борьарман* fe'li quyidagicha tuslanishga ega: *бэрэйэтънтъмэн, бэрэйэтънтъсэн, бэрэйэтънтъ* ~ *bārāyāiptimän, bārāyāiptisän, bārāyāipti; бэрэйэтънтъмъз, бэрэйэтънтъсъз, бэрэйэтънтълэ* ~ *bārāyāiptimiz, bārāyāiptisiz, bārāyāiptilä*.

⁷ Йўлдошев Т. Ўзбек шеваларида аниқ ҳозирги замон феъл формалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. – Б.11.

So‘z yasalishi

So‘z yasalishida ham o‘ziga xos xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. O‘zbek adabiy tilidagi so‘z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o‘ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-*ək* ~ **äk** affiksi fe’ldan sifat yasaydi: suzag‘on sigir ~ *сүзәк сьзьр* ~ **süzäk sïyir**, tepag‘on ot ~ *дәпәк ат* ~ **däpäk at** (Xorazm);

-*əkь* ~ **äki** affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonistik varianti yoq: tashqaridan ~ *сьртәкь* ~ **sirtäkь**: tashqaridan eshitdim ~ *сьртәкь ешъттәм* ~ **sirtäkь ešittim**, yoddan ~ *йадәкь* ~ **jadäki**: yoddan oqidi ~ *йадәкь оқьдь* ~ **jadäki oqidi** (shimol. o‘zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda *og‘zaki* so‘zida uchraydi;

-*ал/әл* ~ **al/äl** affiksi sifat va ravishdan fe’l yasaydi: sarg‘ay ~ *сарал* ~ **saral**, ozay ~ *азал* ~ **azal**, ko‘pay ~ *кәпәл* ~ **köpäl** (Xorazm);

-(*a*)*доң* ~ (**a**)**doñ** affiksi otdan ravish yasaydi, uning ham singarmonistik varianti yoq: oqshomgacha (tungacha) ~ *ахшамадоң* ~ **axšamadoñ**, kechgacha ~ *гечадоң* ~ **gečädoñ** (Xorazm);

-*ләк/лақ* ~ **läk/laq** affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqay oshiq ~ *чәпләк а:шьқ* ~ **čäpläk a:šiq**, o‘naqay oshiq ~ *оңлақ а:шьқ* ~ **oñlaq a:šiq** (Xorazm);

-*чъл/чьл* ~ **čil/čil** affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *сөзчъл* ~ **sözčil**, uyquchi ~ *уйхьчъл* ~ **ujxičil** (shim.o‘zb. shev.);

-*сә/са* ~ **sä/sa** affiksi Turkiston, Qoraqalpog‘g‘iston o‘zbek shevalarida otdan ot yasaydi: *йеңсә* ~ **jeñsä** (non yopishda qo‘lga kiyiladi), *йанса* ~ **japsa** (bir yo‘la yopiladigan nonlar to‘dasi), *мойьнса* ~ **mojïnsa** (aravaga qo‘shish uchun otning bo‘yniga solinadigan anjom, bo‘yinturuq);

-*сәк/сақ* ~ **säk/saq** affiksi yasama otdan sifat yasaydi: yotog‘on ~ *йатъмсақ* ~ **jatïmsaq**, yurag‘on ~ *йүрүмсәк* ~ **jürümsäk**: *Қарь йатъмсақ, йаш йүрүмсәк кәләдь* ~ **Qarï jatïmsaq, ïash jürümsäk kälädi** (shim.o‘zb, shev.). Adabiy tilda bu affiks *qurumsoq* so‘zida qayd qilinadi;

-чълән/чълан ~ **čiläp/čilap** affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ әркәкчълән ~ **ärkäkčiläp**, хотинlarcha ~ хатънчълан ~ **xatînčilap** (Xorazm);

-шә/ша ~ **šä/ša** affiksi turli soʻz turkumlaridan feʼl yasaydi: tenglashtir ~ теңшә ~ **teñšä**, qaqshta ~ қақша ~ **qaxša**, qursha ~ қурша ~ **qurša**, quruqlashtir ~ қуруқша ~ **quruxša**, quloq sol ~ тьңша ~ **tîñša** (Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

-мәк ~ **mäk** affiksi sifatdan ot yasajdi: koʻkat ~ кокмәк ~ **kokmäk** (Andijon, Fargʻona);

-шуг ~ **šuy** affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ йельмишуг ~ **jelimšuy** (Toshkent).

Xorazm shevalarida baʼzi oʻrinlarda chiqish kelishigi affiksi soʻz yasash funksiyasini ham bajargan: boladek boʻldi ~ баладьн болдь ~ **baladîñ boldî**, bolamdek boʻldi ~ баламньн болдь ~ **balamnîñ boldî**, otdek yuribdi ~ атмьн йүрьнтъ ~ **attîñ jüripti**.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir soʻz yasovchi affiks oʻrnida boshqa bir soʻz yasovchi tanlanadi: дамъзлькъ ~ **damîzliq** (Xorazm) – adabiy tida *tomizgʻi*, қамъшлькъ ~ **qamъshlëq** (shim. oʻzb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Oʻzbek shevalaridagi morfologik oʻziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon boʻladi?

2. Koʻplik affiksining adabiy tildan farq qiladigan oʻrinlari qaysilar?

3. Egalik affikslari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

4. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari toʻrt kelishikli?

5. Oʻzbek shevalaridagi kelishik affikslarning qoʻllanish xususiyatlarini aytib bering.

6. Shevalarda tuslovchi affikslarning necha tipi qoʻllanadi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

8. Oʻz shevangizga xos soʻz yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarda egalik kategoriyasi [the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects] – shevalardagi birlik, juftlik va ko‘plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects] – kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda so‘z yasalishi [the word formation in dialects] – shevalardagi yangi so‘z hosil qilish tizimi.

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari [morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o‘zbek shevalaridagi so‘z turkumlari va so‘z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Mavzu: O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Reja:

1. Shevalarda so‘z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning qo‘llanish xususiyatlari.

Matn

O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o‘rganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarningina maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgan, xolos. M. Turobova Toshkent viloyati o‘zbek shevalarining, Y. Jumanazarov o‘g‘uz shevalarining sintaktik tizimini o‘rgangan. Ta’kidlash joizki, har bir lahja, dialekt va shevaning o‘ziga xos sintaktik xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritish uchun tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu o‘rinda e’lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarning ayrim sintaktik xususiyatlari keltiriladi.

Ma’lumki, o‘zbek shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo‘ladi, yozib olingan matnlar sintaksisi esa ko‘proq so‘zlashuv tilini aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda, ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko‘zga tashlanadi.

1. So‘z birikmalari. Shevalarda so‘z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*дәстәхәндә йетмиш хил әвқат тәййәр боптә* ~ ...*dästäxändä jetmiş xil ävqat tajjār bopti* (Toshkent).

Boshqaruv: *Мән хәссәмми әп чьқый* ~ *Män xässämmi āp čiqij* (Toshkent). *Пәс-пәс тамдөн қар йавар* ~ *Päs-päs tamdin qar javar* (Turkiston). *Нан чьгардө* ~ *Nan čiyardi* (qırchoq)

Moslashuv: *Хәсәндөң атасы байлардөң қолуда навча боп өткән* ~ *Häsändin atası bajlardin qoluda navča bop ötkän* (qatag'on shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda **turkiy izofalar** keng qo'llangan: *Мыйманнарға адрас көрпә таиладь* ~ *Mijmannarğa adras körpä taşladi* (qatag'on). *Сәмъз қой қъмбат оладь* ~ *Sämiz qoj qimbat oladi* (Iqon). *Сағчь кыйьк мүйүз әккә дептә* ~ *Sağči kijik müjüz äkkä depti* (Turkiston). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: *Бър күн бьз келльк Хәсән джайьга* ~ *Bir күn biz kellik Hasan žajjya*. *Соңра мен отьрдөм чәй ьчьп* ~ *Soŋra men otirdim čaj içip* (Samarqand).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: *Кәл айттә-қо: - Ньмә берәсэн?* ~ *Käl ajtti-қо: - Nimä beräsän?* ...*йетьп айттә-қо котьссарға: - Бьзләр ньмә гүнәх қьлдьқ?* ~ ...*jetip ajtti-қо komissarğa: - Bizlär nimä günäh qıldiq?*(qırchoq).

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar murakkab xarakterga ega emas: *Бър күн тор(т) кьшь тузә: қойьп отьрьиғанәкән, тузә:гә бьр кәттә ләйлә:(к) ьльпьптә* ~ *Bir kuni tor(t) kişi tuzā: qojip otirişgänäkän, tuzā:gä bir kättä läjlä:(k) ilinipti* (Toshkent). *Қэзъ бэийь күтпн отьрәвурсьн, ендьгь гәппь бэйдән ешьтөң* ~ *Qāzi bājji kutip otirävursin, endigi gäppi bojdän ešitiŋ* (Toshkent).

Undalmalar ham faol qo'llanadi: *Балам, саңа мәслә:т кәрәкмь, йа бомаса, мал-дуйнамь* ~ *Balam, saŋa mäslä:t käräkmi, ja bomasa, mol-dujnamī?*(Turkiston).

Gaplarda kirish soʻzlar koʻp qayd qilinadi: ...әнъ шүйтән, Хәсэн Қайқъ еттәдән кечкәчәй мьйнәт қән... ~ ...әни шүйтп, Häsän Qajqī ettädän kečkäčäj mijnät qip... (qatagʻon). Kirish soʻzlar undalmalar bilan yonma-yon qoʻllangan: *E tәxsьr, әхьp, бьззь бьp ньpьвуз богән ~ E täxsir, äxir, bizzī bir pīrivuz bogän* (Toshkent).

Ayrim shevalarda -кь ~ *ki* yuklamasining gapdagi urgʻu beriladigan sintaktik shaklda qoʻllanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin koʻrinadi: *Би:(й) та:зьңкь о:ртасьда ҳа:льзь та:м турупть. Би:(й) ө:йүңкь и:чьдә сулув қы:з ба: әкә(н) ~ Bi:(j) ta:γiñki o:rtasida ha:liyi ta:m turupti. Bi:(j) ö:jüñki i:čidä suluv qi:z ba: äkä(n).*

Shevalar ogʻzaki nutqni aks ettirgani uchun ularda gap boʻlaklarining takrori keng qoʻllanadi:

- ega boʻlagi tautologiyasi: *Джүрүң, мен сьздь үйүмә аппараман өзүм ~ Žürüñ, men sizdi yjümä apparaman özüm* (qipchoq);

- koʻchirma gap pozitsiyasidagi soʻzlar takrorlanadi: *Мьхмәнхәнә толә эдәм, е: ьчкьн, е: ьчкьн, дьдьлә ~ Mixmānxānä tolä ādām, e: ičkin, e: ičkin, didilä* (Toshkent);

- ixcham tarzda qoʻshma gap tarkibiy qismi takrorlanadi: *Кетвурьнть, кетвурьнть, бьp вәх сәру дәрвәзәнъ элдьдән чьқьнть ~ Ketvuripti, ketvuripti, bir vāx sāru dārvāzāni āldidän čiqipti* (Toshkent);

- gap bolaklari takrorlanadi va unda harakat jarayonining davomiyligi yuz beradi: *Әбрәр ухлән-ухлән турдь ~ Äbrār uxläp-uxläp turdi* (Toshkent). *Альшьп-альшьп, бьp қойьп алдь екөвь ~ Aliship-aliship, bir qojip aldi ekövi* (qipchoq).

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Bitishuv [contiguity, parataxis] – ikki mustaqil soʻzning grammatik koʻrsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] – hokim soʻzning talabiga koʻra tobe soʻzning tushum va vositali kelishiklari hamda koʻmakchilar vositasida aloqaga kirishuvi.

Gap [sentence] – fikrni ifoda qiluvchi til va nutq birligi.

Inversiya [inversion] – gap boʻlaklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi boʻlaklarining gapdagi mavqeyiga taʼsir etmasligi.

Moslashuv [conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Soʻz birikmasi [phrase] – ikki mustaqil soʻzning oʻzaro aloqaga kirishuvi.

Mavzu: Shevalarining leksik xususiyatlari

Reja:

1. Oʻzbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarda soʻzlarning oʻzaro semantik munosabatlari.

Matn

Oʻzbek shevalari leksikasi quyidagi maʼnolarda tushunilishi mumkin:

1. Oʻzbek tili shevalaridagi barcha sohalarga oid soʻzlar yigʻindisi.
2. Muayyan shevaga xos barcha soʻzlar yigʻindisi.
3. Har bir shevaning oʻziga xos soʻzlari. Bunday soʻzlar oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi.

Oʻzbek shevalari oʻzbek tilining mahalliy koʻrinishi sifatida unda boʻlgan barcha qatlam soʻzlarini oʻzida birlashtiradi, binobarin, oʻzbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat:

1. Umumturkiy soʻzlar.
2. Oʻzlashgan soʻzlar:
  - forsiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar;
  - arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar;
  - rus tili va u orqali oʻzlashgan soʻzlar.
3. Oʻzbek tili sharoitida yaratilgan soʻzlar.
4. Shevalarning maxsus soʻzlari.

Umumturkiy soʻzlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qoʻllanadi hamda ular oʻzbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin, yoki kuchli va kuchsiz fonetik oʻzgarishga uchrashi ham

mumkin. Bunga *yer/jer, ish/is, bash/bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid soʻzlar taalluqlidir. Shevalar lugʻat tarkibining salmoqli qismini umumturkiy soʻzlar tashkil etadi.

Oʻzbek tiliga soʻzlar, asosan, uch manbadan: fors (tojik), arab, rus tilidan oʻzlashgan, lekin kamroq boʻlsa-da, boshqa tillardan ham oʻzlashgan soʻzlar bor. Bu soʻzlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda isteʼmolda boʻladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni koʻrsatadiki, shevalar lugʻat tarkibida forscha (tojikcha) soʻzlar koʻproq, arabcha soʻzlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal soʻzlar juda kam uchraydi, bu esa xorijiy soʻzlarning oʻzlashish jarayoni koʻproq vaqt talab qilishi bilan bogʻliq ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy boʻlmagan til elementlari negizida yangi soʻzlar ham yasalgan. Bu ayniqsa fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bogʻliq soʻz va terminlarning yasalishida koʻrinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elementlari) oʻzbek tiliga oid boʻladi va u yasama soʻz oʻzbek tilidagina qoʻllanadi, masalan, *ishxona, bizneschi, tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi va sheva mulki boʻlib qoladi.

Shevalarning maxsus soʻzlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Oʻzbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan soʻzlar. Bunday soʻzlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qoʻllanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urugʻchilikka oid soʻzlarni kiritish mumkin: kelin oyi ~ *гә:льн бьйь* ~ *gä:lin biji* (Xorazm), togʻa ~ *нагачь* ~ *nayačĭ* (Turkiston), oyi ~ *әчә* ~ *äčä* (Namangan), pochcha ~ *дамәд* ~ *damad* (Chimkent). Shuningdek, boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlarning shevada koʻchma maʼno kasb etishi ham muayyan shevaga xos soʻzlarni tashkil etadi: *вәдәж* ~ *väž* – javob soʻz, gap (aslida vaj - bahona), *зам* ~ *zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish maʼnosida), *кәсә* ~ *käsä* - piyola (aslida *kosa* ovqat quyiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik oʻzgarishga uchragan soʻzlar: tashqi ~ *дьшан* ~ *dïshan* (Xorazm), tuproq ~ *йорпақ* ~ *yorpaq* (shim. oʻzb. sh.), qirq ~ *қьх*

~ **qïx**, aqalli ~ *aққал* ~ **aqqal**, tajjor (taxt) ~ *тақ* ~ **taq** (qipchoq), ғилоф ~ *эльп* ~ **ylp** (shim. o‘zb. sh.), egachi ~ *экаджь* ~ **äkäzi** (shim. o‘zb. shev.) va boshqalar.

Leksik moslik. Shevalardagi so‘zlarning o‘ziga xos ma’no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so‘zlar bilan yuritiladi:*

chaqoloq - *чәқәлә*: ~ **čäqälä**: (Toshkent). *бувәк* ~ **buväk** (Fargona), *бала* ~ **bala**, *бөбәк* ~ **böbäk**, *бөнә* ~ **böpä** (shim. o‘zb.shev.);

tuxum - *тухум* ~ **tyxym** (Toshkent). *мәйәк* ~ **mäjäk** (qipchoq), *йьмьрта* ~ **jimirta** (Xorazm);

og‘ir - *огър* ~ **oyir** (Toshkent), *кәль* ~ **käli** (shim.o‘zb.shev.), *соқь* ~ **so:qi** (Xorazm);

chumoli - *чумәль* ~ **čumāli** (Toshkent), *морча* ~ **morča** (Samarqand), *қарьндәжа* ~ **qarinža** (Xorazm);

ertak - *чопчәй* ~ **čopčäj** (Toshkent). *мәтәл* ~ **mätäl** (Samarqand), *ертәй* ~ **ertäj** (Xorazm).

b) *ayni bir so‘z shevalarda turlicha ma’noga ega bo‘ladi:*

шәть ~ **šāti** - Toshkentda arava qismi nomi, Farg‘onada narvon;

бунь ~ **buvi** - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg‘onada ona ma’nosida.

пәшшә ~ **päššä** - Toshkentda chaqmaydigan, Farg‘ona va shimoliy o‘zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) *narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko‘ra ular turlicha nomlanishi mumkin.*

Nonga ishlov beradigan asbob:

нәнпәр ~ **nānpär**. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);

чәкьч ~ **čäkič**. U yog‘och va simdan yasalib, urish, yassilash ma’nosini ifoda qiladi (Toshkent);

дүкь ~ **düki**. U *duk-duk* taqlidiy so‘zidan olingan (shim.o‘zb.shev).

Shuningdek, so‘zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan

bo'lishi ham mumkin. Masalan, *тўйнәк* ~ **tüjnäk** (shim.o'zb.shev.) / *дү:нәк* ~ **dü:näk** (Xorazm.) // *санча/чанча* ~ **sapča/čapča** (qipchoq) so'zlari endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi, *тўйнәк/дү:йнәк* ~ **tüjnäk/dü:näk** so'zi **tugmoq** tushunchasidan kelib chiqqan, *санча/чанча* ~ **sapča/čapča** esa **sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet** tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *джай* ~ **žaj** (asta), *түңүлтүрүв* ~ **tüñültirüv** (asabga tegmoq), *бөтән* ~ **bötän** (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *сыйақ* ~ **sıjaq** (turq), *ьраң* ~ **ırañ** (epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida *мәңзәмәк* ~ **mänžämäk** (o'xshamoq), *амьз* ~ **atız** (ekin maydoni).

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligini, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi va shuning uchun ham adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **dollar** o'rnida **ko'ki**, yallachilar tilida **to'y** o'rnida **otar**, **pul** o'rnida **yakan** so'zi qo'llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar semantik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Dialektal leksik moslik nima?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z [Dialectal word] – ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Mavzu: Qarluq-chigil-uygʻur lahjasining muhim xususiyatlari

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikasidan namunalar.

Bu lahja tarixan qarluq urugʻlarining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub boʻlib, uzoq oʻtmishda Oltoyning gʻarbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) gʻarbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jungʻoriyani, Moʻgʻul togʻining janubiy yon bagʻridan to Ile daryosining shimoligacha boʻlgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr oʻrtalarida Sharqiy Turkistonni, Fargʻonani, Toxaristonning ayrim hududlarini tasarrufiga kiritgan edilar. X asrda Yettisuvni ishgʻol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha boʻlgan oʻlkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida boʻlgan. Qarluqlarning tili shu oʻlkadagi barcha qabilalar uchun umumiy boʻlgan.

Yettisuv, Fargʻona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha boʻlgan territoriyada qarluqlar bilan birga *chigil*, *xalaj*, *yagʻmo* qabilalari ham yashaganlar, *uygʻurlar* ham qarluqlar tarkibida boʻlgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqkoʻl atroflarida yashaganlar⁸.

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha *qarluq* lahjasi deb ham yuritiladi.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga koʻra, ikki guruhga ajralishidir, yaʼni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim

---

²Bu maʼlumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

ko‘rinishlarigina mavjud bo‘ladi), shimoliy o‘zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi, shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar **6, 7**tadan (ə ~ ä, o ~ o, y ~ u, ɔ ~ ā, ь ~ i, e ~ e) oshmaydi, shimoliy o‘zbek shevalarida esa **9** unli: a(ɔ) ~ a(ā), ə ~ ä, o ~ o, ɵ ~ ö, y ~ u, ʏ ~ ü, ы(ь) ~ i(i), и(ь) ~ i:(i), e ~ e unlilari qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishiklidir. Bundan shimoliy o‘zbek shevalari mustasno bo‘lib, faqat Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe‘l shakllarida ham o‘ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo‘linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo‘l kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- so‘zning har qanday bo‘g‘inida old qator va orqa qator unlilar kela oladi: aka ~ эка ~ **ākä**, bola ~ бәлә ~ **bälä**, g‘alati ~ гәләтә ~ **güläti**;

- ʏ ~ ü va y ~ u unlilari o‘rnida oraliq y/u unlisi qo‘llanadi: gul ~ гул ~ **gul**, qum ~ қум ~ **qum**;

- ɵ ~ ö va o ~ o unlilari o‘rnida oraliq o/o unlisi qo‘llanadi: qol ~ қол ~ **qol**, kol ~ кол ~ **kol**;

- ь ~ i: va ь ~ i unlilari o‘rnida oraliq ь unlisi qo‘llanadi: kim ~ кьм ~ **kim**, chiq ~ чьқ ~ **čiq**;

- e ~ e tovushi i tovushiga o‘tadi: mehnat ~ мьхнәт ~ **mixnät**, dedi ~ дьдә ~ **didi**;

- so‘z oxirida к/й ~ k/j almashuvi yuz beradi: terak ~ терәй ~ **teräj**, ertak ~ ертәй ~ **ertäj**, bilak ~ бьләй ~ **biläj**;

- so‘z oxirida q undoshi tushib qoladi: chiroq ~ чьрә: ~ **čirā:**, sariq ~ сәру: ~ **sāru:**, achchiq ~ әччу: ~ **äčču:**, qattiq ~ қәтту: ~ **qättu:**;

- so‘z so‘z boshi va oxirida g‘ undoshi tushib qoladi va unda oldingi ɔ unlisi cho‘ziq talaffuz etiladi: og‘zi ~ ɔ:зә ~ **ā:zi**, tog‘ ~ тә: ~ **tā:** ;

- h bo‘g‘iz undoshi aksariyat shevalarda x undoshiga o‘tadi: hurmat ~ хурмат ~ **xurmat**, hunar ~ хунәр ~ **xunär**;

- tushum kelishigida to‘liq progressiv assimilatsiya yuz beradi: tuzni ~ туззә ~ **tuzzә**, oshni ~ ɔшшә ~ **āšši**, temirni ~ темьррә ~ **temirri**;

- soʻz boshida т ~ t va ч ~ č undoshlari mosligi yuz beradi: tushda ~ чуштә ~ *čuštä*, tushdi ~ чуштъ ~ *čušti*.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda -нъ ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ сувъ теѣъ ~ *suvvi teji*, pichoqning sopi ~ пъчъ:нъ сәпъ ~ *pičā:ni sāpi*, otni min ~ отъ тьп ~ *ātti min*;

- hozirgi zamon davom feʼli Toshkentda -вәт ~ *vāt* affiksi va uning assimilatativ variantlari qoʻllanadi: кевәммән ~ *kevāmmän*, кевәссән ~ *kevāssän*, кевәттъ ~ *kevātti*, Parkentda -әт ~ *āt* affiksi qatnashadi va uning tarkibidagi т ~ t undoshi assimilatsiyaga uchramaydi: бәрәттән ~ *bārātmän*, бәрәтсән ~ *bārātsän*, бәрәттъ ~ *bārātti*;

-ш/ъш/уш ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ ѱетъштъ ~ *jetišti*, qurishdi ~ қуруштъ ~ *qurušti*;

-ләр ~ *lär* affiksi va uning variantlari hurmat va ulugʻlash maʼnosini ifodalaydi;

-лъг/луг ~ *lig/lug* affiksi koʻplik maʼnosini ham anglatadi: ularning uylari ~ улә:нъ оѱлугъ ~ *ulä:ni oylugi*, dadamlarning ishlari ~ әдәмгәлә:нъ ѱилгъ ~ *ädämgilä:ni išligi*;

-гъ ~ *gi* affiksi Toshkent shevasida jamlik maʼnosini ifoda qiladi: әдәмгәлә ~ *ädämgilä* (adam + boshqalar). әѱмгәлә ~ *ājimgilä* (oyim + boshqalar);

- feʼl tuslanushining I shaxs koʻpligida -вуз/вузә ~ *vuz/vuzä*, -в/ув ~ *v/uv* affikslari qatnashadi: бәрәвуз, бәрәвузә, бәрәув ~ *bārāvuz, bārāvuzä, bārduv*.

Fargʻona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- soʻz boshida т/ч ~ t/č, с/ч ~ s/č undoshlari almashadi: tush ~ чуш ~ *čuš*, tish ~ чъш ~ *čiš*, soch ~ чәч ~ *čāč*;

- soʻz oxirida к/г ~ k/g, қ/ғ ~ q/γ almashuvi sodir boʻladi. Masalan, yoʻq ~ ѱоғ ~ *joγ*, boʻlak (boshqa) ~ бәләг ~ *böläg*, bir kunlik ~ бър куллуғ ~ *bir kullug*, baliq ~ белъғ ~ *beliγ*. Olmoshlarda: qandoq ~

қандоғ ~ *qandāy*, andoq ~ андоғ ~ *andāy*, shundoq ~ шундоғ ~ *šundāy*, bundoq ~ бундоғ ~ *bundāy* (Namangan);

- turli holatlarda **х/қ** ~ **х/қ** undoshlari almashadi: toxta ~ тоқтә ~ *toqtä*, to‘qson ~ тохсэн ~ *toxsān*, boqdik (qaradik) ~ бәхмуқ ~ *bāxtuq* (Namangan);

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ қушишъ ~ *qušši*, гарпъ ~ гәппъ ~ *gäppi*, toshпъ ~ тәшишъ ~ *tāšši*;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+i ~ бәшъ ~ *bäši* (O‘sh), ot+ i ~ әтъ/етъ ~ *äti/eti* (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

- bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda **-нъ** ~ **ni** affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ әкәснъ ~ *äkäsini iši*, oshning tuzi ~ шитъ тузъ ~ *āšti tuzi*;

- tushum kelishigi affiksidagi **n** undoshi **d**, **t** undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so‘ng **-тъ** ~ **ti**, jarangli undoshdan so‘ng esa **-дъ** ~ **di** variantlari qo‘shiladi: oshning mazasi ~ шитъ мәзәсъ ~ *āšti mäsäsi*, тәлдъ кестъ ~ *täldi kesti*;

-ш/ъш/уш ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelish ~ кельшъ ~ *keliš*, qurish ~ қурушъ ~ *quruš*;

-ләр ~ *lä*r affiksi ba‘zan **-нә** ~ **nä** variantida ham keladi: ishinglar ~ шшъйнә ~ *išijnä*, bog‘inglar ~ бәгъйнә ~ *bäyijnä* (Namangan);

- fe‘l tuslanushining I shaxs ko‘pligida adabiy tilga xos shakl bor: boramiz ~ бәрәмъзъ ~ *bärämiz*, keldik ~ келдъкъ ~ *keldik*, бордъкъ ~ *bärdik*;

- harakat va paytning chegarasini ifodalashda **-чәвур** ~ *čävur* (**-гәчә** ~ *gäčä* affiksi o‘rnida) qo‘llanadi: bahorgacha ~ бәхәргәчәвуръ ~ *bähärgäčävur*, shahargacha ~ шәхәргәчәвуръ ~ *šähärgäčävur*;

- tartib son **-ндәжъ** ~ **nži** affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ бәръндәжъ ~ *birinži*, beshinchi ~ бешъндәжъ ~ *bešinži*;

-**йәп** ~ *jäp* affiksi Farg‘ona dialektida hozirgi zamon davom fe‘lini hosil qiladi: boryapti ~ бәрйәптъ ~ *borjäpti*;

-*ym* ~ *ut* affiksi Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: *ketyapman* ~ *кетуттъмән* ~ *ketuttimän*.

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

-*o* ~ *ā* unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda *o* unlisiga yaqin, ya'ni qisman lablangan: *oldim* ~ *о(о)лльм* ~ *ā(o)llim*, *bozor* ~ *бз(о)зз(о)р* ~ *bā(o)zā(o)r*;

- so'zning ikkinchi bo'g'inida adabiy tildagi *i* unlisi "u" ga o'tadi: *xotin* ~ *хотун* ~ *xātun*, *dori* ~ *допу* ~ *doru*;

-*й* ~ *j*, *х* ~ *h* undoshlaridan oldin adabiy tildagi *u* unlisi "o" ga o'tadi: *uyqu* ~ *ойқу* ~ *ojqu*, *suhbat* ~ *соҳбат* ~ *sohbät*, *guruh* ~ *гуроҳ* ~ *guroh*;

- *с* ~ *s*, *г* ~ *g*, *ғ* ~ *γ* undoshlaridan oldin *o* unlisi "y ~ u" ga o'tadi: *o'gay* ~ *угәй* ~ *ugäj*, *o'sma* ~ *усмә* ~ *usmä*, *bog'ma* ~ *буғмә* ~ *buymä*;

- ba'zi so'zlarda *i* unlisi "e" ga o'tadi: *mix* ~ *мех* ~ *mex*, *tig'* ~ *теғ* ~ *teγ*, *umid* ~ *умед* ~ *umed*;

- *x*, *h* undoshlari farqlanadi: *xon* ~ *хән* ~ *xān*, *hol* ~ *ҳәл* ~ *hāl*;

- *л* ~ *l* undoshi bilan tugagan so'zlarga *д* ~ *d* undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: *oldim* ~ *әлльм* ~ *āllim*, *keldim* ~ *келльм* ~ *kellim*, *aldap* ~ *әлләп* ~ *älläp*.

Morfologik xususiyatlari:

- jo'nalish kelishigi affiksi o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi: *Uygä bär* ~ *Ujgä bār* (Qarshi). Bu o'rinda *-ga* affiksi ham jo'nalishni, ham o'rin-payt ma'nosini ifodalagan;

- hozirgi zamon davom fe'li *-on* ~ *āp* affiksi bilan ifoda qilinadi: *kelyapman* ~ *келәппән* ~ *kelāppän*, *sorayapsan* ~ *сөрәпсән* ~ *sörāpsän*, *koryapti* ~ *көрәпту* ~ *körāptu*;

- uzoq o'tgan zamon fe'lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: *män kelgän*, *sän kelgän*, *u kelgän*; *büz kelgän*, *süz kelgän*, *ulär kelgän* ~ *män kelgän*, *sän kelgän*, *u kelgän*; *biz kelgän*, *siz kelgän*, *ulär kelgän*;

- o'tgan zamon hikoya fe'lida *-är* ~ *är* (bolishsizi *-mäc* ~ *mäs*) sifatdosh affiksi tarkibidagi *p* ~ *r*, bo'lishsizidagi *c* ~ *s* undoshlari *ü* ~ *j*

undoshiga o'zgaradi: kelar edim ~ келайъдъм ~ *keläjidim*, kelmas edim ~ келмайъдъм ~ *kelmäjidim*, kelar ekan ~ келайъкән ~ *keläjikän*, kelmas ekan ~ келмайъкән ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ келмайъмъш ~ *kelmäjimiš*.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy bo'la olmaydi, balki Toshkent, Farg'ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy o'zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg'ona shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: arg'amchi ~ аргамчь ~ *äryämçi*, agat ~ агат ~ *ägät*, masxara ~ аджувә ~ *äžuvä*, oynak ~ айнак ~ *äjnäk*, yaroqsiz ~ акча ~ *äkčä* (Toshkent), shakarob ~ ачу:-чуччу: ~ *äčču:-čučču:*, sirg'a ~ зьрәй ~ *ziräj*, ammo ~ ъ:ллә ~ *i:llä*, goh-gohda ~ йәгә:дә ~ *jägädä* (Andijon), uchrashish ~ кезькъыш ~ *kezikiš* (O'sh), darg'azablik ~ купър ~ *kupir* (Toshkent), o'jar ~ қыйъқ ~ *qijiq* (Andijon), sopol idish ~ қоқәчә ~ *qoqäčä* (Andijon), janjalkash ~ лоль ~ *loli* (Farg'ona), so'ta ~ мәрдәк ~ *märdäk* (Farg'ona), qo'lqop ~ мыйәләк ~ *mijäläk* (O'sh), holat ~ әлпәз ~ *älpäz* (Toshkent).

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: belanchak ~ әлвәндж ~ *älvänž*, kekirdak ~ әрук ~ *ärük*, bexostan ~ бәнәхәс ~ *bänäxäs*, agar ~ бәлле ~ *bälle*, salomlashmoq ~ вәхордә ~ *växordi*, beshik ~ гәвәрд ~ *gävärd*, sovg'a ~ зәллә ~ *zällä*, nimcha ~ ьчък ~ *ičik*, ko'gra ~ кәмпәл ~ *kämpäl*, yenglik ~ әстәнчә ~ *ästinčä*.

Shimoliy o'zbek shevalarida quyidagi kabi so'zlarni uchratish mumkin: katta ~ дәв ~ *däv*, ko'rsatkich barmoq ~ барамалтақ ~ *baramaltaq*, ora ~ айтотъ ~ *ajtoti*, og'ir xarakterli ~ арқальқ ~ *arqaliq*, namroq ~ ьгал ~ *iyal*, boyagi ~ йаңағь ~ *janayï*, ho'l ~ йаш ~ *jaš*, ochko'z ~ йерък ~ *jerik*, nuqul ~ өңкәй ~ *öñkäj*, vazmin ~ салақа ~ *salaqa*, barmoq ~ шавшақ ~ *šavšaq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag‘mo, uyg‘ur, qarluq [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Qipchoq lahjasining muhim xususiyatlari

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari

Qipchoq qabilalari ham uzoq o‘tmishda Oltoy o‘lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo‘lgan. XIII asr o‘rtalarida ular *kimak/imak* (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo‘yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo‘ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O‘rta Osiyo, Volga bo‘yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O‘zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida, Qozog‘istonning So‘zoq tumanida, Turkistonning Suvnoq, Cho‘rnoq qishloqlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to‘liq amal qiladi. Hatto fe’llardagi yetakchi va to‘liqsiz fe’ldan iborat fe’l shakli ham singarmonizmga bo‘ysunadi: bor ekan ~ *барақан* ~ *baraqan*, boribmi ekan ~ *барьннақан* ~ *barïppaqan*, ko‘p ekan ~

күвәкән ~ *küväkän*. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: *γ/y* ~ *ü/u*, *θ/o* ~ *ö/o*, *u/ы* ~ *i:/i:*, *ь/ь* ~ *i/i*, *ə/a(ɔ)* ~ *ä/a(/ā)* mavjud;

- palatal singarmonizm to‘liq, labial singarmonizm esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: *^ʋe, ^yo, ^ʏθ* ~ *ⁱe, ^uo, ^üö*;

- so‘z boshida *й* ~ *j* undoshi *дж* ~ *ž* undoshiga o‘tadi: yo‘l ~ *джол* ~ *žol*, yoamon – *джаман* ~ *žaman*;

- *г/ғ* ~ *g/γ* undoshlari *й* ~ *j* undoshiga o‘tadi: yig‘in ~ *джьйьн* ~ *žijin*, tegdi ~ *тъйдъ* ~ *tijdi*, sigir ~ *сьйьр* ~ *sijir*;

- unlilar o‘rtasida *п* ~ *p*, *к* ~ *k*, *қ* ~ *q* undoshlari jaranglashadi: gəp ~ *гəбъ* ~ *gübi*, ekin ~ *егън* ~ *egin*, chiqin ~ *чъгън* ~ *čiyin*;

- *x* undoshi *q* undoshiga o‘tadi: xotin ~ *қатън* ~ *qatin*, tuxum ~ *туқум* ~ *tuqum*, xayol ~ *қъйал* ~ *qijal*, xat ~ *қат* ~ *qat*, aksincha *q* undoshi *x* undoshiga ham o‘tadi: vaqt ~ *вахт* ~ *vaxt*, oq ~ *ох* ~ *ox*;

- so‘z oxirida *k*, *q* undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *саръ* ~ *sarъ*, kichik ~ *къчъ* ~ *kiči*;

- unli bilan boshlanadigan so‘zlar boshida *h* undoshi ortadi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, aqlъ ~ *хақль* ~ *haqlï*;

- so‘z o‘rtasida va oxirida *ғ* ~ *γ*, *қ* ~ *q*, *к* ~ *k* undoshlari *v* undoshiga o‘tadi: og‘iz ~ *авуз* ~ *avuz*, bog‘ ~ *бав* ~ *bav*, tog‘ ~ *тав* ~ *tav*, bo‘yoq ~ *бойав* ~ *bojav*, ellik ~ *елүв* ~ *eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida *n* undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarda *d*, jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarda *t* tovushlari bilan almashadi: uyning ~ *уйдуң* ~ *ujduŋ*, otning ~ *аттъң* ~ *attin*, ishni ~ *иштъ* ~ *išti*, gulni ~ *гүлдъ* ~ *güldi*;

- jo‘nalish kelishigining belgisiz qo‘llanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ *әрмьйә кеткән* ~ *ärmiyä ketkän*, o‘qishga bordi ~ *оқув бардъ* ~ *oquv bardï*;

- kishilik olmoshlarining jo‘nalish kelishigi shakli menga ~ *маған* ~ *mayan*, senga ~ *саған* ~ *sayan*, unga ~ *уған* ~ *uyan* shaklida qo‘llanadi;

- soʻzga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ *джъгъллар* ~ **žigillär**, atlar ~ *аллар* ~ **allar**;

- harakat nomi *-в/ув/үв* ~ *v/uv/üv* affiksi bilan ifoda qilinadi: boruv ~ *барув* ~ **baruv**, keluv ~ *келүв* ~ **kelüv**, qoluv ~ *қалув* ~ **qaluv**;

- hozirgi zamon davom feʼli *-джатър* ~ **žatir** affiksi (uning old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ *барьнджатър* ~ **baripžatir**, ketyapti ~ *кетънджатър* ~ **ketipžatir**;

- kelasi zamon sifatdoshi *-тъган* ~ **tïyan** affiksi (uning ham old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ *келәтъган* ~ **kelätïyan**, boradigan ~ *баратъган* ~ **baratïyan**;

- hozirgi-kelasi zamon feʼlining III shaxsida *-дъ* ~ **di** affiksi qatnashmaydi. **Kelmoq** feʼli tuslanishi: *келәтән, келәсэн, келә* ~ **kelämän, keläsän, kelä**; **bormoq** feʼli tuslanishi: *бараман, барасан, бара* ~ **baraman, barasan, bara**;

- **bilan** koʻmakchisi *-мән/ман* ~ **män/man** tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ *ишмән* ~ **išimän**, oyogʻi bilan ~ *айагъман* ~ **ajayïman**.

Lahja leksikasidan namunalar: jarchi ~ *айтъмчъ* ~ **ajtimčï**, mayda ~ *ачарва* ~ **ačarva**, xayriyat ~ *бавджът* ~ **bavžit**, bosh barmoq ~ *бармалтақ* ~ **barmaltaq**, titroq ~ *вараджа* ~ **varaža**, iliq ~ *джъльм* ~ **žilim**, issiqroq, sovimagan ~ *льмькъ* ~ **ilimiq**, farosat ~ *ъндъм* ~ **indim**, moyillik, xohish ~ *ьгджъм* ~ **ïžim**, oʻpich ~ *муччъ* ~ **muččï**, choʻqqi ~ *сала* ~ **sala**, taxchil ~ *санджан* ~ **sanžap**, janjalkash ~ *търджьқ* ~ **tiržiq**, yolgʻon ~ *өшәк* ~ **öšük**, soʻqmoq ~ *қасага* ~ **qasaya**, erchil ~ *гадаң* ~ **gadan**, kuy ~ *әдәвүр* ~ **ädävür**.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday soʻzlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Qipchoq, kimak/imak (yimak) [Kipchak, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: O'g'uz lahjasining muhim xususiyatlari

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari.

Qadimda o'g'uzlar ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm vohasida keng tarqalgan, lekin bu voha faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F.Abdullayevning ko'rsatishicha, bu territoriyada qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida $a \sim a$, $y \sim u$, $\gamma \sim \ddot{u}$, $u \sim i$; $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{ы} \sim \text{i}$; $b \sim \text{i}$, $o \sim o$, $\text{ө} \sim \ddot{o}$, $\text{ə} \sim \ddot{a}$, $e \sim e$ unlilari qo'llanadi;

- o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilar mavjud;

- qisqa va cho'ziq unlilar farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birlamchi cho'ziq unlilar) mavjud: at (ism) $\sim a:\text{ə} \sim a:d$, o't (o'simlik) $\sim o:m \sim o:t$;

- dastlabki bo'g'inda e unlisi $\text{ə} \sim \ddot{a}$ unlisiga o'tadi: kel $\sim \text{гәл} \sim \text{gäl}$, dedi $\sim \text{дәдә} \sim \text{dädi}$, berdi $\sim \text{бәрдә} \sim \text{bärdi}$;

- $\text{дәй} \sim \text{däj}$ qo'shimchasidagi $\text{ə} \sim \ddot{a}$ unlisi $\text{ь} \sim \text{i}$ unlisiga o'tadi: shunday $\sim \text{шундәй} \sim \text{šundij}$, bunday $\sim \text{бундәй} \sim \text{bundij}$;

- so'z boshida **t** undoshi jaranglashadi: til $\sim \text{ди:л} \sim \text{di:l}$, tun $\sim \text{дү:н} \sim \text{dү:n}$, tep $\sim \text{дә:p} \sim \text{dә:r}$, tush $\sim \text{дү:ш} \sim \text{dү:š}$;

- so'z boshida **k** tovushi jaranglashadi: ketti $\sim \text{гәтти} \sim \text{gitti}$, kel $\sim \text{гәл} \sim \text{gäl}$, kun $\sim \text{гү:н} \sim \text{gү:n}$, ko'z $\sim \text{гө:з} \sim \text{gө:z}$;

- **к** $\sim$ **q** va **ғ** $\sim$ **γ** undoshlari **к** $\sim$ **k** va **г** $\sim$ **g** undoshlariga moyil talaffuz etiladi: qani $\sim \text{қ(к)ань} \sim \text{q(k)anī}$, qanday $\sim \text{қ(к)андай} \sim$

q(k)andaj, G‘arib – *F(ə)ary:n* ~ *γ(g)arī:p*, tog‘lar ~ *da:ɛ(ə)la:* ~ *da:γ(g)la:*;

- **bo‘l** fe‘lining boshidagi b undoshi tushib, *ол* ~ *ol* tarzida talaffuz etiladi;

- **к** ~ **k**, **қ** ~ **q** undoshlari bilan tugagan so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi ~ *тълакь* ~ *tiläki*, sochig‘i ~ *са:чақь* ~ *sa:čaqi*;

- ayrim shevalarda ko‘hna *ε* unlisi talaffuzda bor: kel ~ *гел* ~ *gel*, ber ~ *бер* ~ *ber*, er ~ *ε:p* ~ *ε:r*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich kelishigi affiksining *-ъң/ьң* ~ *iŋ/iñ* varianti ham qo‘llanadi: otning boshi ~ *a:тъң башь* ~ *a:tiŋ baši*, bizning shahrimiz ~ *бъзъң қа:ламьс* ~ *biziŋ qa:lamis*. Urganch, Xiva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari *-нъ/нь* ~ *ni/nī* affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo‘nalish kelishigi affiksi *-a/ə* ~ *a/ä* variantida ham qo‘llanadi: otinga ~ *a:тъма* ~ *a:tīma*, ishga ~ *u:шə* ~ *i:šä*;

- sifatning intensiv shakli *дьм* ~ *dīm* ravishi bilan shakllanadi: *дьм йахшь* ~ *dīm yaxšī*, *дьм u:ссь* ~ *dīm i:ssī*, *дьм йаман* ~ *dīm jaman*;

- *men, sen, u* olmoshlari yolg‘iz holda *мəн, сəн, у* ~ *män, sän, u* tarzida, jo‘nalish kelishigida *маңа, саңа, уңа* ~ *maŋa, saŋa, uŋa* variantlariga ega bo‘ladi;

- III shaxs kishilik olmoshi birligida *ʰy/ʰy* ~ *ʰu/ʰu* ko‘pligida *ʰулар/ʰулар* ~ *ʰular / ʰular* tarzida diftonglashadi;

- ko‘plik affiksi *-лə/ла* ~ *lä/la* variantida ham qo‘llanadi: gullar ~ *гүллə* ~ *güllä* olinglar ~ *альңла* ~ *aliŋla*;

- tartib son *-нджъ/нджь* ~ *nži/nžī* variantida qo‘llanadi; birinchi ~ *бърънджь* ~ *birinži*, beshinchi ~ *бешънджь* ~ *bešinži*, *алтънджь* ~ *altinži*;

- harakat nomi *-мақ/мəк* ~ *maq/mäk* affiksi bilan hosil qilinadi: ko‘rmoq ~ *гөрмəк* ~ *görmäk*, ishonmoq ~ *ы:нанмақ* ~ *i:nanmaq*;

- hozirgi zamon davom fe‘li *-йатър* ~ *jatir* affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyapti ~ *гəйатър* ~ *gəjatir*, boryapti ~ *барйатър* ~ *barjatir*;

- kelasi zamon fe'li -*джэк/джақ* ~ *žäk/žaq* affiksli shakl bilan ham hosil qilinadi: keladigan ~ *гәлджэк* ~ *gälžäk*, boradigan ~ *барджақ* ~ *baržaq*;

- buyruq-istak fe'lining ko'plikdagi I shaxs shakli *-(ә)ль/(а)ль* ~ *(ä)li/(a)li* affiksi bilan shakllanadi: kelaylik ~ *гәләль* ~ *gäläli*, boraylik ~ *бараль* ~ *barali*;

- buyruq-istak fe'lining II shaxs birligining o'g'uz lahjasi shevalarida o'ziga xos shakli bor: bersangchi ~ *бәрсәңә* ~ *bärsäñä*, borsangchi ~ *барсаңа* ~ *barsaṅa*;

- kelasi zamon fe'lida *-a/ә* ~ *a/ä* affiksli ravishdoshi asosida *-сь/сь* ~ *si/si* affiksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: *аласьм, аласьң, алась* ~ *alasim, alasin, alasä*; *аласьмьз(с), аласьңьз(с), алась* ~ *alasimiz(s), alasiniz(s), alasä*; *и:чәсьм, и:чәсьң, и:чәсь* ~ *ičäsim. i:čäsin, i:čäsä*; *и:чәсьмьз(с), и:чәсьңьз(с), и:чәсь* ~ *ičäsimiz(s), i:čäsiniz(s), i:čäsä*. Bu so'z *гәлдә* ~ *gäldi* so'zi bilan birga qo'llanadi.

Lahja leksikasidan namunalar: go'zal ~ *айнара* ~ *ajpara*, ha ~ *ава/хавва* ~ *ava/havva*, poraxo'r ~ *а:льмсақ* ~ *a:limsaq*, kichik sandiq ~ *а:рджа* ~ *a:ržä*, arava shotisi ~ *а:рьш* ~ *a:rʒš*, katak ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *ә:вәрәк* ~ *ä:väräk*, poygak ~ *ә:дән* ~ *ä:dän*, ayb, gunoh ~ *ә:ләшмә* ~ *ä:läšmä*, yirik/katta ~ *бабаң* ~ *babañ*, chorraha ~ *бәндәрйә* ~ *bändirjä*, maza qilmoq ~ *хәзәтмәк* ~ *hüzätmäk*, danak ~ *би:дженә* ~ *bi:žänä*, sabzavot ~ *зълал* ~ *zilal*, chiziq(yol) ~ *зы:ғ* ~ *zi:γ*, shamol ~ *йе:лпъс* ~ *je:lpis*, bedarak ~ *қуйьн* ~ *qujin*, qishloq ~ *о:ва* ~ *o:va*, o'tin ~ *о:мча* ~ *o:mčä*, tutandiriq ~ *пә:ззә* ~ *pä:zzä*, qaddi-qomati kelishgan ~ *тақсь* ~ *taqsä*, serjahl ~ *тосалаң* ~ *tosalañ*, boshliq ~ *ҳо:п* ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *джо:джьқ* ~ *žo:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

MAVZU: LINGVISTIK GEOGRAFIYA

Reja:

1. Areal lingvistika to‘g‘risida umumiy ma‘lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.
4. Til va dialektal zona. Dialektal continuum.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati. Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* – maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* – tilshunoslik, ikkinchisi esa *lingvistika* va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da aks ettirish bilan shug‘ullanadigan dialektologiyaning bir bo‘limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo‘lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o‘rganishning bir metodi hamdir. Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e‘tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obykti bir bo‘lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug‘atlar yaratish orqali o‘rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug‘ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslanadi:

Izoglossa. Bu so‘z lotincha bo‘lib, **izo** – teng, **glossa** – til degan ma‘nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko‘ra tarqalishini ko‘rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning **izofonema, izomorfema, izoleksema** tiplari belgilanadi Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho‘ziq **o:** unlisi izofonema sifatida, *-ə/a* ko‘plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ *calaqa* ~ *salaqa*, epidemiya ~ *ьpaн* ~ *iraн* kabi so‘zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda

izoglossalarning *izofon* (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal (area). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til

hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o‘zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi *lingvistik* yoki *dialektologik atlas* deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tilning tarqalish chegarasini ko‘rsatgan rangli kartalar yig‘indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari bor. Bular quyidagilar:

Venker G. Shimoliy va markaziy Germanuyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta).

Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896 -1908-yillar.

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926 -1932-yillar (6 jild).

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928-y.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlas keyingi davrda boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko‘rsatish maqsadida ham yaratiladi.

Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o‘zaro yaqin tillar (idiomlar)ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko‘ra birlashtiradigan hududdir. **Dialektal zona** bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning fokus nuqtasiga ko‘ra joylashish hududlaridir. **Fokus nuqtasi** yirik shahar shevasi bo‘lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o‘z ta‘sirini o‘tkazib turadi va qayta aloqada bo‘ladi hamda dialektal zonaning o‘ziga xos rivojlanishini ta‘minlaydi.

Bunday zonalarni belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o‘zbek tili massivi (o‘zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma‘lumotlari asosida uning shevalari guruhlashtiriladi. Shu asosda A. Jo‘rayev o‘zbek tilining 11 dialektal zonasini belgilagan (bu haqda “O‘zbek tilining dialektal bo‘linishi” mavzusida ma‘lumot beriladi).

Aksariyat hollarda bunday zonalarni belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo‘ladi. Axborot tizimlarida ta‘kidlanishicha,

bunday vaziyatda o'xshashik 92-96% ni tashkil etsa, ularni dialekt deb hisoblash lozim⁹. Til va dialektning farqlashda fanda *sotsiolingvistik* va *struktur* me'yorlarga asoslaniladi.

Sotsiolingvistik me'yorga ko'ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil til bo'lishi uchun:

- o'z mustaqil yozuv standartiga ega bo'lishi;
- turli sohalarda yozma va og'zaki muloqotning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo'lishi lozim. Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;
- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson bo'lishi lozim.

Dialektal kontinuum (lotincha *continua to'xtovsiz, muhit* degan ma'nolarni bildiradi). Shevalarning kichik lingvistik xususiyatlari bilan farqlanishi adabiyotlarda kontinuum tushunchasi bilan ifoda etiladi. Bu jarayon uzoq yillarning mahsuli va muayyan territoriya bilan bog'langan.

Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan, 3-rasmda ko'rsatilgani kabi, farqlar bo'ladi.

Adabiyotlarda dialektal kontinuumning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi:

Geografik dialektal kontinuum. Bu bir geografik zonada joylashgan shevalarning va kelib chiqishi umumiy bo'lgan xalqlar shevalari doirasida belgilanadi. Bunga yuqoridagi – Toshkent dialekti tarkibidagi shevalarning kichik farqlar bilan ajralib turishi misol bo'la oladi. Kontinuumning bu turida shevalar bir-biridan uzoqlashgan sari dastlabki shevadan tobora farqlari ortib boradi, pirovard natijada, eng so'nggi sheva mustaqil dialekt yoki til bo'lib shakllanishi mumkin.

---

⁹ Kaufmann T. The native languages of Latin America: general remarks// Atlas of the World's Languages (edited by C. Moseley and R. E. Asher). – 1994.

Ijtimoiy dialektal kontinuum. Bu siyosiy va uzoq tarixiy taqdir tufayli qarindosh bo‘lmagan va qarindosh tillar orasida yuz berishi mumkin. Kontinuumning bu turiga Kembrij universiteti darsligida Yamaykadagi kreol shevasi misol qilib ko‘rsatiladi. Surinamda sranan tili ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi shakllanganki, yuqori tabaqa kishilari ingliz tilida gaplashsa, pastki tabaqa kishilari esa ingliz va kreol tili o‘rtasidagi shevada gaplashadilar va shu bilan o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi. Buni biz o‘zbek – tojik, o‘zbek – turkman, o‘zbek – qozoq, o‘zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo‘shni yashagan joylarda ham ko‘ramiz.

MAVZU: LINGVISTIK GEOGRAFIYA

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari. Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o‘ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug‘ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o‘rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo‘ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko‘rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo‘yash texnikasi belgilab olinadi.

10-rasm

O‘zbek tili lahjalarining tarqalishi

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси
2. Ўғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til faktlari tashkil etadi, shuning uchun *areal lingvistika metod*larini farqlash muhim ahamiyat kasb etadi¹⁰. Ular quyidagilar:

1. Muayyan til (shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish*. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarning aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi

¹⁰Taniqli olim **V.M. Jirmunskiy** dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda uning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: **Жирмунский В.М.** Немецкая диалектология. – Москва - Ленинград: ИАН.1956, – С.134.

sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda uning shevalari bilan kesishgan o'rinlarga ega. Shevalar kesishgan joyda har ikkala tilga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida *n* undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *эльндә* ~ *älindä*, qolidan ~ *элынән* ~ *älinnän*. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar *n* undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferensiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferensiya sharoitida qo'shib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi (masalan, Kitob tumani Chechak qishlog'i shevasi) "й ~ j"lovchi shevalar "дж ~ ž"lovchi shevalarga qorishuvi natijasida "й ~ j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й ~ j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferensiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi *ɔ ~ ā* va "a"lashish, *й ~ j* va *дж ~ ž* hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida $\emptyset \sim \ddot{o} \leftrightarrow o \sim o$, $\gamma \sim \ddot{u} \leftrightarrow y \sim u$, $u \sim i: \leftrightarrow ы \sim i:$ unlilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi.

Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda *й ~ j* // *дж ~ ž* paralleli bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi

turkiy tillarda soʻz boshida дж ~ ž undoshining paydo boʻlishi keyingi hodisadir. Oʻzbek shevalarida “дж ~ ž”lashish oʻrnida “й ~ j”lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахишъ ~ žaxšī* oʻrnida *йахишъ ~ jaxšī*) varianti paydo boʻlmoqda hamda u tobora kengroq tarqalmoqda. Koʻrinadiki, й ~ j undoshining innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til boʻlgan. Hozirgi singlarmonizmni yoʻqotgan shevalar ham qadimda singlarmonizmli boʻlgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

Til substratlari taʼsirini aniqlash. Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari boʻlib, muayyan hududda uning elementlari qolgan boʻladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida “Avesto” tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). Oʻzbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

Oʻzbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. Oʻzbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Joʻrayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, N. Murodova, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov Oʻzbekistonda birinchi boʻlib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Joʻrayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy oʻzbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol boʻyi oʻzbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. Dialektologik atlas deganda nimani tushunasiz?
3. Oʻzbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan oʻquv quroli.

Innovatsiya [innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Izoglossa [izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlarini ko‘rsatuvchi belgi.

Kreol tili [Creolized languages] - mahalliy tillarning Yevropadagi tillar bilan aralashishidan hosil bo‘lgan tili, jumladan, Surinamdagi sranan tilining ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) [areal linguistics (linguistic geography, dialect geography)] – o‘zbek shevalarini o‘rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o‘rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Mavzu: O‘zbek adabiy tili va dialektlar

Reja:

1. Adabiy tilning ta’rifi.
2. Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.
5. O‘zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi va geteronomiyasi.

Matn

Adabiy tilning ta’rifi. Ma’lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo‘lib, u normalashgan yoki normalashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta’rifni berish mumkin: “Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so‘z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir”(11-rasm).

O‘zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Adabiyotlarda har bir tilning adabiy shakli va dialektlari uning **turli ko‘rinishilari, namoyon bo‘lishi** (“разновидность” termini qo‘llangan) deb yuritiladi¹¹.

---

¹¹ Русская диалектология. – Москва: Просвещение, 1989. –С. 6.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchaga birday xizmat qiladi, hech bir dialekt adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko‘ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san‘at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko‘radi. Dialekt esa muayyan hududda qo‘llanadi va shu hududning o‘zidagi aholigagina xizmat qiladi.

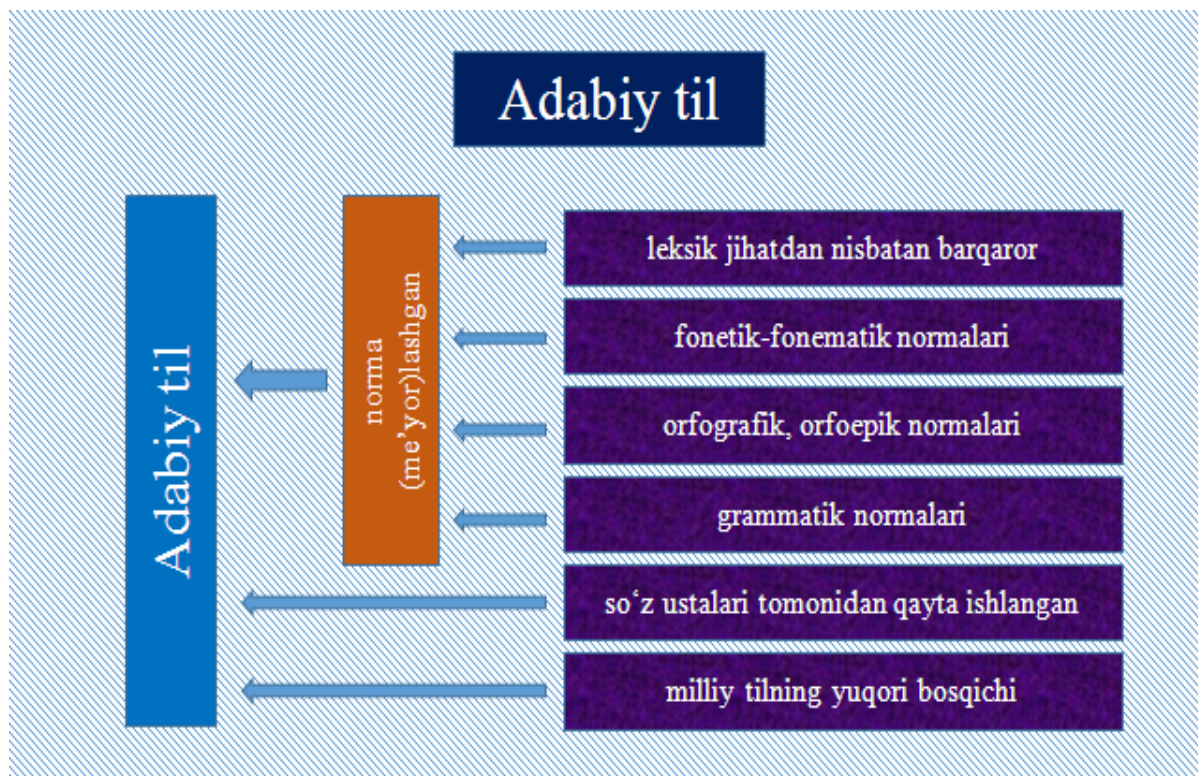
2. Adabiy til yozma va og‘zaki shakllarga ega bo‘ladi, dialekt esa faqat og‘zaki ko‘rinishga ega.

3. Adabiy til qat‘iy amal qilinadigan normalardan iborat bo‘ladi. Dialekt ham muayyan hududda o‘ziga xos normalari bo‘ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublar to‘g‘risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o‘rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi

11-rasm

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo‘ladi:

1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.

2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig‘da *koyne* termini bilan yuritiladigan til to‘g‘risida ham ma‘lumot beriladi, ya‘ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo‘lgan so‘zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og‘zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi, shuning uchun ham shevalar o‘rganilganda, xalq og‘zaki ijodidan ko‘plab misollar keltiriladi.

Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari. O‘zbek adabiy tili ikki shaklda bo‘ladi: og‘zaki va yozma. Og‘zaki adabiy til orfoepik normalarga bo‘ysundiriladi. Og‘zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o‘qish-o‘qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo‘llanadi. Yozma adabiy til esa orfografiya qoidalari asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o‘zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an‘anaviy, ramziy va boshqalar.

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o‘zining tayanch dialektiga ega bo‘ladi. To‘g‘ri, o‘zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma‘lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya‘ni o‘zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o‘sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo‘lib, u doimo rivojlanishda, o‘zgarishda bo‘ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o‘zining tayanch dialektiga ega bo‘lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda “o‘lik til” degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida “o‘lik tillar” mavjudligi haqida ma‘lumotlar ko‘p.

O‘zbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg‘ona dialektiga tayanadi.** Ma‘lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili ($y\sim u$, $o\sim o$, $\varepsilon\sim \ddot{a}$, e , $\varepsilon\sim i$, $\varepsilon\sim \bar{a}$) dialektdir. Farg‘ona dialektidagi so‘z shakllari, xususan, fe‘l

shakllari o‘zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog‘lab qo‘yish juda ham to‘g‘ri emas, balki o‘zbek adabiy tili barcha shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma‘noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo‘lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining unsurlari ko‘p uchrasa-da, unda qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o‘rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, jo‘natmoq, jo‘ni, jo‘nalish* so‘zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so‘zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga oid shevalarida *йүн, йөнәт, йөнһ* (*и:иһһһг йөнһһһ бъл* - Turkiston), *йөнәлһи* ~ *jün, jönät, jöni, jönäliš* variantlari bor. Adabiy tildagi *kelajak, bo‘lajak, o‘laroq, kelasi* kabi soz shakllari aslida o‘g‘uz lahjasi shevalariga xosdir.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *leksik dialektizm, fonetik dialektizm va morfologik* hamda *sintaktik-stilistik dialektizm* turlariga ega bo‘ladi.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. *Rozi bo‘ldi, palakat* (Qo‘nalg‘a), *galdi* (“Xorazm”). *Bormasangiz bo‘lmiydi* (“Qo‘nalg‘a”). ...*zeykash* (*zaxkash*) *tomonga enib...* (“Qo‘nalg‘a”). *Ishni bildirmasdan xufya bitirsa bo‘lardi, man bo‘laman, man bo‘laman, deb kerildi* (“Oltin vodiya shabadalar”)¹².

Leksik dialektizm shevaga oid so‘zlarning badiiy asarlarda qo‘llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar (Xorazm), ...*kelinbiyning* (*kelinoyi*) *biror marta noroziligini eshitgan emasman* (Qo‘nalg‘a). *Toshkentdagi axtiqlarini* (*nevaralarini*) *o‘zlari Urganchga kelganlaridayam ko‘raveramiz* (Qo‘nalg‘a). Badiiy asarlarda shevaga xos so‘z yasalishidan ham foydalanilgan: *Shoshma, hali qo‘llarim qanotini yozgani yoq, mana bu termakash* (g‘iybat terib yuruvchi)

---

¹² Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o‘girildi – A.S.

O'sarjonni chetga chiqarib qo'yaman. – Hoy, sen vahmakash (vahima qiluvchi) *ekansan-ku!* (“Oltin vodiya shabadalar”)

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shatta* (shu yerda, “Qora ko'zlar”). *Dim* (juda) *gech galdingiz* (“Xorazm”). *Qarindoshim bilan bir maishat qilali* (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: *Shukur, odamga o'xshab so'zlab bilar ekansiz* (“Qo'nalg'a”). *Alni na, o'n marta yuvamilar* (“Qo'nalg'a”).

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlarini bayon qilish jarayonida muayyan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz “Qo'nalg'a” asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itdunak* (yovvoyi qovun turi) kabi dialectal so'zlarni qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan asarlar mavjud. Bunga J. Sharipovning “Xorazm”, Tog'ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarlarini ham keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zlarni izohsiz ishlatgan bo'lishsa, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini ham keltirib boradilar (masalan, “Xorazm” romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal soʻz muallif gapida reallashtiriladi:
- **Buvijon**, - dedi u *onasining mayus yuziga termilib*. – Shirmon xoladan qarz olib tursangiz boʻlmasmikan (“Fargʻona tong otguncha”);

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos soʻz adabiy tildagi variantlarini keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham boʻladi, manjuza qilsak ham boʻladi. Lagʻmonga goʻsht kerak* (“Fargʻona tong otguncha”). - *Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini koʻrmaganmiding? – dedi*. – Katta **qalʼa**, hamma yerini goʻrib boladimi, - dedi Polvon (“Xorazm”);

- shevaga xos soʻzlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi* (“Oltin vodiyan shabadalar”). ... *barcha xalq bel, kapcha koʻtarib, yop-anhor, daryo boʻyi sohil tomon yoʻl oldi* (“Xorazm”)¹³;

Ayniqsa, dialektal soʻzlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan oʻrinlar bor:

Miraziz Aʼzamga:

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

(“Oʻzbek adabiyoti va sanʼati”, 2015 yil 1-yanvar)

Shuni taʼkidlash lozimki, dialektizmlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri boʻlib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning taʼsirchan kuchi orqali bir asarda qoʻllangan dialektizm keyingi asarlarga oʻtadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilga oʻzlashib ketishi mumkin.

Oʻzbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi hamda geteronomiyasi. Avtonomiya (autonomy) termini til va shevalarning mustaqil faoliyat yuritishiga nisbatan qoʻllanadi. Geteronomiya esa (heteronomy – qadimgi yunon tilida *boshqa qonun* degan maʼnoni anglatgan) falsafa, psixologiya, huquqshunoslik, biologiya va boshqa

---

¹³ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning “Dialektizm va kontekst” maqolasidan olindi.

fanlarda qoʻllanadigan tushuncha boʻlib, uni dialektologiyaga german tillarining qarindoshligi negizida ularning mustaqil til va dialekt munosabatlarini asoslash jarayonida J. K. Chambers, Peter Trudgillar olib kirishgan¹⁴. Unga koʻra, u yoki bu til va shevalar bir necha mamlakatlarda joriyda boʻlishi mumkin, lekin ular toʻliq mustaqil boʻla olmaydilar. Buni oʻzbek tili misolida shunday izohlash mumkin: oʻzbek adabiy tili va dialektlari Oʻzbekistondan boshqa mamlakatlarda ham amal qiladi. U yerlardagi oʻzbek adabiy tili mustaqil rivojlantirilmoqda, shevalarida ham oʻziga xosliklar bor, masalan, Afgʻonistonda oʻzbek adabiy tili arab grafikasida muayyan imlo tizimiga ega, oʻziga xoz soʻz qoʻllash anʼanasi bor, shevalari uchun oʻzbek lahjalari asos boʻlsa-da, afgʻon tilining kuchli taʼsiri bor. Bu jihatdan u avtonom faoliyatdadir. Ayni zamonda bu yerdagi adabiy til grammatik qoidalarning yagonaligi, fonematik tizimi, asosiy lugʻat tarkibi jihatidan Oʻzbekistondagi adabiy tilning aksariyat qonuniyatlarini saqlab qolgan, shuningdek, shevalarining ham leksik fondi Oʻzbekistondagi shevalar leksikasiga monand, lekin dialektal farqi bor, bu jihatdan esa u yerdagi adabiy til va dialektlar geteronomik munosabatda boʻladi, yani toʻliq mustaqil emas. Bu fikrni Qozogʻiston, Tojikiston, Qirgʻizston Respublikalaridagi oʻzbek adabiy tili va dialektlariga nisbatan ham muayyan darajada tatbiq etish mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va ogʻzaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – meʼyorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language] – adabiy tilning yozma va ogʻzaki shakllari.

Avtonomiya [autonomy] – ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda mustaqil taraqqiy etishi.

---

¹⁴ Chambers J. K., Peter Trudgill.. Dialectology.- Cambridge University Press. – T. 4

Geteronomiya [heteronomy] - ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda negiz til va dialektlar xususiyatlari va qonuniyatlarini saqlab qolishi.

Tayanch dialekt [basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language] – muomaladan chiqqan til.

Mavzu: O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. O'zbek shevalarining tasnifi.
3. O'zbek dialektologlari.

Matn

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. Tilshunoslikda til sistematikasi degan tushuhcha bor. U to'rt a'zoli shkalani aks ettiradi: *sheva* → *dialekt* → *lahja* → *til*. Bunda til tarkibiga kiruvchi lahjalar, dialektlar, shevalarning muayyan tartibini belgilash *lingvistik klaster* deyiladi.

O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnoda uning dastlabki tasniflari paydo bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseyev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili

lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy tilni aks ettirgan deb ham bo'lmaydi.

XX asrning boshlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

– o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

– ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan, singarmonizm va umlautning mavjudligi;

– tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;

– o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;

– shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;

– so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin (1887 - 1964) tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor K. K. Yudaxin (1890 - 1975) tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlashi darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

– asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

– o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o‘zbek shevalari;
- o‘zbek va tojik tillarida so‘zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o‘zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga – Toshkent, Farg‘ona, qipchoq, Xiva va shimoliy o‘zbek shevalariga ajratadi.

O‘zbek shevalarini o‘rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda **Y. D. Polivanov**(1891 - 1938)ning ulug‘ xizmatlari bor. U o‘zbek tili va shevalari bo‘yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e‘lon qilingan. Y. D. Polivanov o‘zbek shevalari bo‘yicha “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili” (1933), “Toshkent shevasining tovush tizimi” (1922), “O‘zbek tilining singarmonizmni yo‘qotgan shevalari namunalari” (1928) kabi ishlari mavjud.

Y. D. Polivanov o‘zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Y. D. Polivanov o‘zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibridizatsiyani (qardosh bo‘lmagan tillarning aralashuvi) hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e‘tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Y. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog‘lab qo‘yish ham noto‘g‘i bo‘ladi, balki Y. D. Polivanov turkiy tillar, o‘zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni ham hisobga olgan. Aslida u deyarli barcha o‘zbek shevalarini shaxsan o‘rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug‘, qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtayi nazardan shevalarni tasnif qilgan hamda o‘zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab bergan:

Chig‘atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg‘ilon-Qo‘qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo‘qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o‘zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o‘zbek qishloq (Mankent) shevalari.

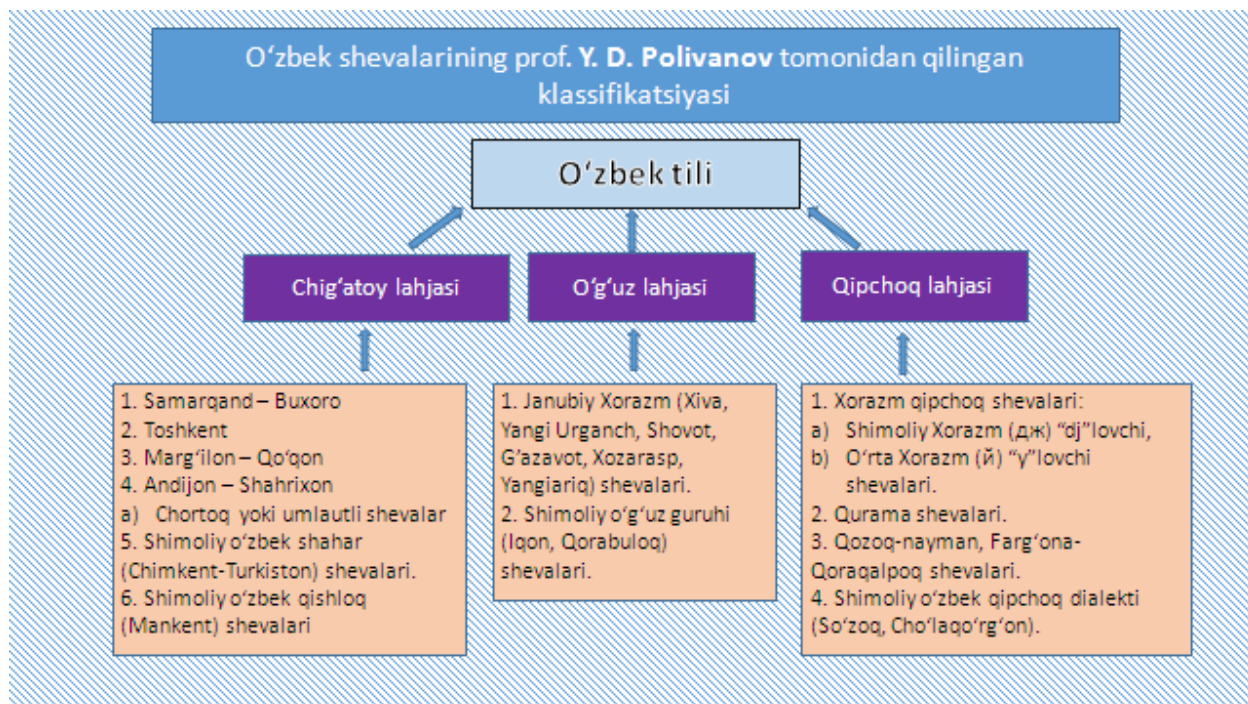
O‘g‘uz lahjasi. Uningcha, bu lahja 2 tipdagi shevalarni o‘z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G‘azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o‘g‘uz (Iqon, Qorabuloq)

shevalari.

Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm (“ž”lovchi); b) O’rta Xorazm (“j”lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg’ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o’zbek qipchoq dialekti (So’zoq, Cho’laqo’rg’on).

Chig’atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli *eronlashgan* shevalar deb hisoblaydi (12-rasm).

12-rasm

G'ozim Olim (1893 -1939) tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlari jihatidan tasnif qilish lozimligini uqtiradi va shevalarni o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirg, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

A. K. Borovkov tasnifi. A. K. Borovkov (1904 – 1962) shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab “a”lovchi va “o ~ a”lovchi shevalarni farqlaydi. “o ~ a”lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; “a”lovchi shevalarni esa, o'z navbatida, “u ~ j”lovchi va “dʒ~ž”lovchi shevalarga ajratadi. “u ~ j”lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; “dʒ ~ ž”lovchilarga

Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o‘zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. *O‘rta o‘zbek dialekti*. Uning ikki guruhini belgilaydi: 1) O‘rta O‘zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona va boshqalar; 2) shimoliy o‘zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. *Shayboniy o‘zbek yoki “дж~ж”lovchi dialekti*. Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg‘ona vodiysidagi “дж~ж”lovchi shevalarni kiritadi.

3. *Janubiy Xorazm dialekti*. Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G‘azovot, Sho‘raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. *Alohida guruh shevalariga* 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

V. V. Reshetov (1910 -1979) tasnifi (tasnif to‘liq keltirilmoqda)¹⁵.

Hozirgi O‘zbekiston territoriyasida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos etnogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta’siri o‘zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) *shimoli-garbiy guruh* – o‘zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o‘zbek tilining qipchoq shevalari, territorial yondosh qozoq, qirg‘iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) *janubi-g‘arbiy guruh* – o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) *janubi-sharqiy guruh* - bu guruhga qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasini tashkil qiluvchi ko‘pchilik o‘zbek shahar shevalari, hozirgi o‘zbek adabiy tili va eski o‘zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg‘ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko‘pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo‘lgan.

---

¹⁵Qarang: Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. – Б. 3-14.

Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek tilining dialektal tarkibi haqiqatan ham murakkab bo‘lib, u O‘rta Osiyo va Qozog‘iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko‘rsatganidek, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston territoriyasida mavjud bo‘lgan uchta (qipchoq, o‘g‘uz, qarluq-chigil-uyg‘ur) til birligi o‘zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o‘g‘uz va qarluq-chigil-uyg‘ur lahjalarining) mavjud bo‘lishiga olib kelgan.

Qipchoq lahjasi. O‘zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug‘-qabila guruh vakillarini o‘z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do‘rmon, arg‘in, uyg‘ur* kabi ko‘pgina urug‘lar mavjud¹⁶.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O‘zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to‘g‘ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko‘pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o‘zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O‘zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o‘tib kelgan juda boy xalq og‘zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o‘zbek xalqining milliy g‘ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo‘lgan o‘zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o‘rganish, o‘z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o‘z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra, o‘zbek adabiy tili normalaridan ham ko‘p jihatlari bilan farq qiladi.

---

¹⁶ Qipchoq lahjasining urug‘ va qabilalari X. Dohiyorov tomonidan mufassal yoritilgan. Qarang: X. Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: ФАН, 1968.

O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent¹⁷; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik shakllarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

---

¹⁷ Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent shevalarining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiritilishiga qo'shilib bo'lmaydi. Bu shevalar o'g'uz lahjasiga oiddir. – A.S.

Uyg‘ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman “umlaut”ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba’zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o‘rin tutadi.

Bu lahjani tubandagi guruhlarga ajratish mumkin:

Farg‘ona guruhi. U bir necha dialektlarni o‘z ichiga oladi:

Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg‘ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

O‘sh-O‘zgan dialekti. Bunga O‘sh, O‘zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo‘lib, ular uchun janubiy qirg‘iz shevalari bilan bo‘lgan metisatsiya xarakterlidir.

Marg‘ilon-Qo‘qon dialekti. Bu dialektga Marg‘ilon, Farg‘ona, Vodil, Qo‘qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

Toshkent guruhi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

Jizzax dialekti. Bunga Jizzax, Xos(Xovos) Qashqadaryodagi Po‘loti, Mo‘loti, Boyterak shevalari kiritilgan.

Qarshi guruhi.

Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

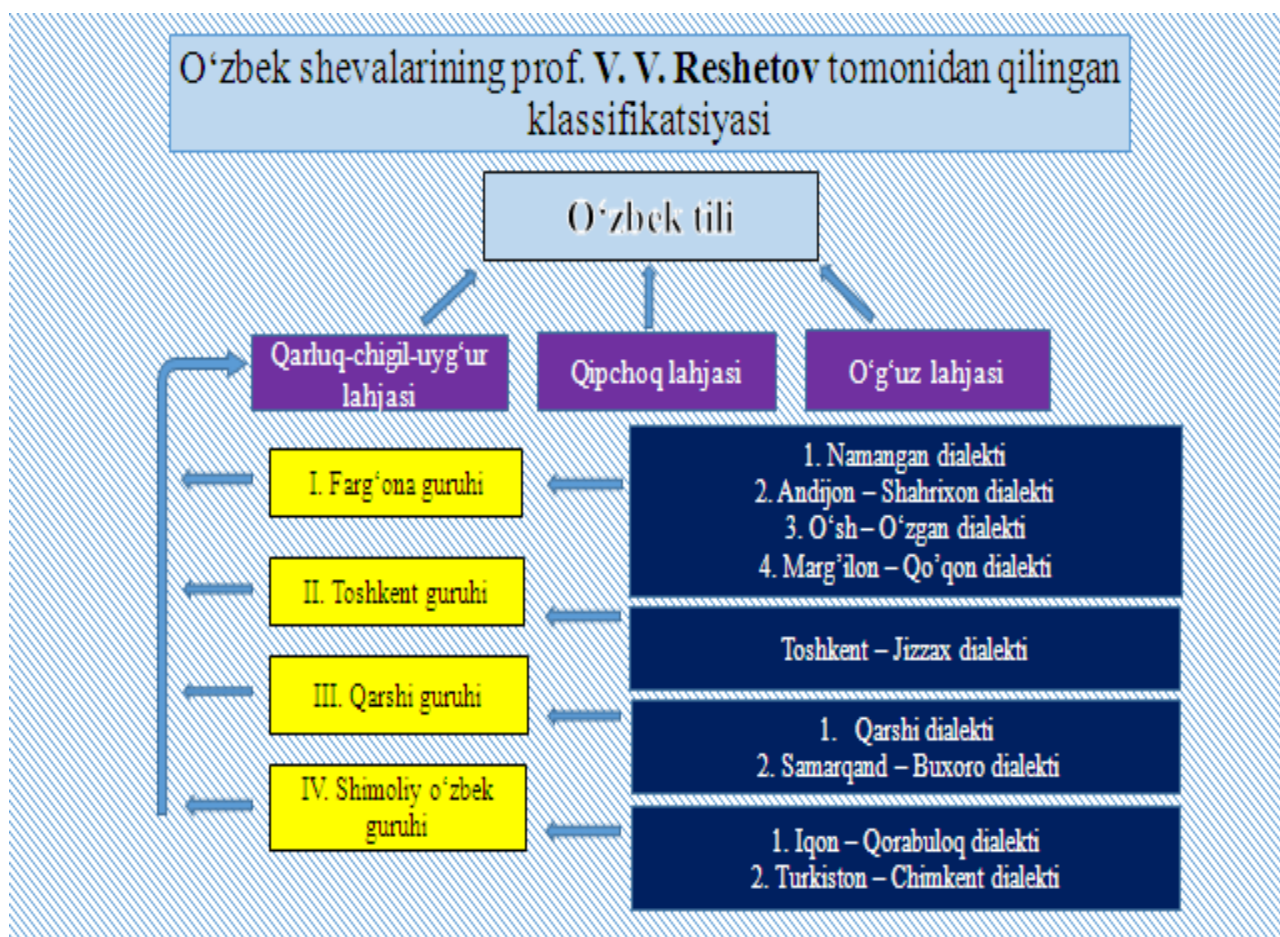
Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo‘jand, Farg‘ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o‘g‘uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

Shimoliy o'zbek guruhi.

Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (13-rasm).

13-rasm

O'zbek shevalari lingvistik geografiya tamoyillari asosida ham tasnif qilingan. A. Jo'rayev *fokus nuqtasi* tamoyili asosida o'zbek shevalarining 11 zonasini belgilagan. Ular quyidagilar:

1. *Janubiy-sharqiy dialektal zona.* U Andijon va Osh viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Andijon va Osh shaharlari shevalari.

2. *Shimoliy Farg‘ona dialektal zonasi*. Namangan viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Namangan shahri shevasi.

3. *Janubiy-g‘arbiy dialektal zona*. Farg‘ona viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Qo‘qon, Marg‘ulon, Farg‘ona shaharlari shevalari.

4. *Toshkent dialektal zonasi*. Toshkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Toshkent shahri shevasi.

5. *Janubiy Qozog‘iston dialektal zonasi*. Chimkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Chimkent va Turkiston shaharlari shevalari.

6. *Xorazm dialektal zonasi*. Xorazm, Qoraqalpog‘iston va Toshhovuz viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Urganch va Xiva shaharlari shevalari.

7. *Buxoro dialektal zonasi*. Buxoro viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Buxoro shahri shevasi.

8. *Samarqand dialektal zonasi*. Samarqand viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Samarqand shahri shevasi.

9. *Yuqori Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryoning sharqiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Sahrisabz, Kitob shaharlari shevalari.

10. *Quyi Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryo viloyatining g‘arbiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Qarshi shahri shevasi.

11. *Surxondaryo dialektal zonasi*. Surxondaryo viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Termiz shahri shevasi.¹⁸

O‘zbek shevalarining o‘rganilishi to‘g‘risida. O‘zbek shevalarining o‘rganilishi va “O‘zbek dialektologiyasi”ning fan sifatida shakllanishida jahon ahamiyatiga molik bo‘lgan professor Y. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G‘ozi Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar bilan birgalikda keyingi davrlarda yuksak ilmiy darajali va iste‘dodli mahalliy olimlar yetishib chiqdi. Ular M. Mirzayev, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, H. G‘ulomov, Y. G‘ulomov, A. Aliyev, A. Shermatov, A. Jo‘rayev, O. Madrahimov, T. Yo‘ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov,

---

¹⁸ Джурраев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 65-66,

Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, N. Murodova kabilardir. Shuningdek, 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va aksariyat lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi, lingvistik geografiyaga asos solindi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatdan o'rganilishi kerak, o'zbek shevalarining atlasini yaratilishi dolzarb bo'lib turibdi. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Gibridizatsiya [hybridization] – qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

Klaster [cluster] – sheva, dialekt, lahjalarning yagona tilga yaqinik darajasi.

Metisatsiya [metisation] – qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] – shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Til sistematikasi [linguistic systematization] – tilning to'rt a'zoli shkalasi(til-lahja-dialekt-sheva).

Amaliy mashg‘ulotlar uchun materiallar
(An‘anadagi transkripsiyada yozib olingan matnlar)
Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бэ:вэммән. Хэзър он уч сотъх йеръм бэ:. Йәрмъ тэк, йәрмъгә мевәльй дәрәхлә еккәммән. элмә-пәлмә, нәк-пәк дьгәндәй – хәммәсь бэ:. Әзгьнә сәвзъ-пыйз, кәртъшкәйәм еккәммән, йегулуvgә йәрәшә. Бәллә дәләдә ьшләшәдъ. Қарьп қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ьшләп кәлдъм. Хэзъ(р) тәмәрқәгә еккән нәрсәлә:гә, тәккә қәрәп турәмән. Джъм турьболәдъ дьйьсмъ, ьшләп оргәнгән (оргәннән) эдәмгә. Йәздә дәлә бәғьдә қәрәвулчъльйәм қъләмән, бәлләгә йәрдәм босън дьп. Ышқьп, қъмьлләп тургәннә ньме йессън. Қъмьлләсән қър эшәсән дьйьшкән. Кельң, сьзгә бэ:дәрчъльйдән гәпъръ берәқәльй. Бэ:ньйәм джә: ьшь коп боләдъ. Еттә кохләм тәк эчъләдъ, шорәсь осып кетмәстән. Пәйәлә сьңгән, бәғәзлә чушьп кеткәм босә, ьшкәм, бәшқәттән ьшләнәдъ. Бу шундә: боләдъ - сьңгән пәйәнъ эп тәшәп, онньгә йеңгъ пәйә қойьләдъ, кегьн пәйәлә егьп ьшкәм қъльнәдъ. Пәйәгә йәмбәшләтьп бәғәз бәйләнәдъ. Бәғәзъ ьстәй мьнәм бәйлъйвуз. Тәллъ ьңгьчкә нәвдәсьнъ ьстәй дьйвуз. Кегьн тәккә ьшкәмгә котәрәвуз. Нәвдәләрньнъ тәрәп, чьптәмьнәм бәғәзгә бәйләп қойәвуз. Йәздә тәк осып, ьшкәммъ орәп кеткәндә хәмтәв (< хәмтәк) қъләвуз. Бомәсә, нәвдә пьшмьй қәләдъ, узьмәм бемәзә боләдъ. Хәмтәв қьгәндә, кун йәхшь чушәдъ. Нәвдәйәм пьшәдъ, узьмәм шьрәль боләдъ. Кун йәхшь чушьшьйчун бә:йләнъ йульп тәшәшшь хәмтәв дьйвуз. Узьм пьшкәндә, ьшкәммъ устьгә бәғғь оттәсьгә

хэвэзэ қылавуз. Хэвэзедә отьрып кушшь қорьйвуз. Йэздә тут пышьғьдәм бәшләп қарайәлэ:, чуғурчу: келәдъ. Қорьп турмәсән, узьммь шьльп кетәдъ. Тәртәрәй чәлсәң қәчәдъ. Әнуv кәттә йәңңә:ғәйәм қәңңәрә: қып қойәмән, қуш қорьшкә. Қәңңәрә:нъ пәқьрдән қыләмән. Пәқьррь ьчьгә бьттә темьррь әсылтьрьп бәйләп, пәқьррь йәңңә:нъ учьгә әсып қойәмән. Ъчьдәгь темьргә кәнәп бәйләп хэвэзәгә тәртьп келәмән. Хэвэзәдән турьп кәнәппь тәртьп қәсәм, дәрәңң-дуруңң қып кетәдъ, қуш бәләсь йоләп корсьнчъ. Хэвэзедә йәтәмән, қушшь әвзәь кесә, йәткән джәйьмдә кәнәппь тәртьп қойәмән, қәңңәрә: джәрәңләп кетәдъ, қуш бәққә йоләмьйдъ. Кечәсьйәм хэвэзедә йәтәмән. Йәззә ьссьқ дьм кечәләрьйәм оттә (<у ерда) ғьр-ғьр шәмәл. Хэвэзедә йәтшьшьйәм гәштъ бә:. Бу йьл йәздә бьр кельйлә. Хэвэзәгә джәй қьбьрәмән, ошәндә бьләсьс хэвэзәнъ гәштьнъ. Еттәмән ьккь вәш шәкәрәңгуллъ (*тож.* шакар ангур) сувгә сәп, муздәй қып берьй, кәрсьлләтьп йеп корьң, ошәндә бьләсьс бәғғь, узьммь хәсьйәтнь. Узьм джәньвэрәм мьң бьр дәрткә дәвә. Е, рәстәнәм бьнньмә дьвәтувдьм. Хь, бә:дәрчьльйгә кесәв (< келсак), куздә узьмлә узьп әльңәндән кегьн тәккь комьш керәй. Комьшдән әлдьн узьммь зәңгь нәвдәләрньнъ ьшкәмдән чушьрьп хәсьлсьз нәвдәлә кесьп тәшләнәдъ. Кегьн қәңңә: қыльнәдъ. Узьммь нәвдәләрньнъ йьғьп, бәйләп қүйьшьшь қәңңә: дьйвуз. Қәңңә: қьгәндә, узьммь нәвдәләрь йәтқьзьльп, узун қып нәвдәмьнәм бәйләп қойьләдъ. Кегьн устьдән бәрдь йәпсәйәм боләдъ, турпә: йәпсәйәм боләдъ. Мән бәрдьгә комәмән. Әнуv кәләвәттъ устьдәгь тәк әймәқь. Унь комьймән, оргәңңән, қьштәйәм турвурәдъ. Әнуvнъйәм әймәқь қьмә:чьмән. Джьйдәнъ устьга чьқәрвэрәмән. Ошәнъ устьдә сәп йәтвурсьн, хэвльгәйәм сәйә берәдъ. Келгусь йьл мәмбь қьрмьскәнъ пәрхьш қьмә:чьмән, пәрхьш қып копәйтьрәмән. Мундәнәм бьттә сорь қып қойьй, йәхшь турәдьгән узьм, мәғьзьйәм кәттәқорғәннькьдән қәльшмьйдъ. Қәләмчәсьдән сьзгәйәм бьттә екьп берьй, бәхәнәмьнәм узьмльй боп қәләсьс, узьмльй ойгә ньмә йессьн, о:льм.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Бър кун девонэйь Мәшрәп сәхрәгә сәйыл еткән чыққаньдъ. Сәхрәдә бәрәйәтып әтрәпыгә қәрәсә бър дейқән қош хәйдәйткәнмьш. Дейқән қош хәйдәрәкән-у, Мәшрәпть йәзгән ғзәлләрәдән бърһнь бузып куйләйткәнһнь ышьтыпть. Дейқән хәйдәлгән шудгәрдь млә бәсып өткәч, Мәшрәбъ девонә млә бәсылгән йердь әйәк вә қолләрһмьһән бузыпть. Бунъ коргән дейқән „дә:д-пәрийәт" қылып: „Ей девонэйь Мәшрәп, не сәвәптуркһм, мәнһ млә бәскән йерһммь бузәсэн?" – депть, уңгә джәвәбән девонэйь Мәшрәп: “Сәнһ млә бәскән йерһһнь шул сәвәптын буздымкь, мәнһ йәзгән ғзәльмь бузып әйтйәпсән", - депть. Дейқән Мәшрәптән узр сорәпть.

Боръ бълән тулкь екәләсь джә: қәлын дос большыпть. Уләр бър кун бър дәштә кетһйкәнләрәдә джәдә қәнһләрә эчқәп, һәмә қылыһһнь бълһшмәстән, у йәқ-бу йәқләригә қәрәшсәкь, узәктә бър бәғ (бәх) корһһпть қорғәндъ ычәдә. Уңгә йәкһн бәрһшыпть, йәкһн бәрһшып узһм оғыллх қәлмәхчъ вольшыпть. Қәрәшсәкь, қорғән джәдә бәләт әкән. Нһмә қылыһһнь бълһшмәстән қәрәшсә, әмзәй(к) тургәнәкән. Шу әмзәйдән бър бәлә қылып қәсылып йәтып отышыпть екәләсь, шундә тулкь борыгә бър гәп әйтпть: “Узһмләр хоп пышыпть йетһлып, узһмдь шундәй йһйльккь тойһп бунһһмзәдән чыкып кессән", - дыпть. Рә:сә узһмдь екәләсь йһйдъ. Тулкь шундә хйлә ышләтыпть. Хйлә ышләтып, бунһгә бър узһмдь тьквәпть - екәлә бунһгә узһмдь тьквәлып, борыгә: “Хәльйәм қәнһң тоймәдымь”, - депть. Боръ уһң сәрһ шәшьлып, қәзыкып йу::рыпть узһмдь. Әхәрһ, қәнһ йәрһлып кетәдыгән дәрәджәгә йетһп қәпть. Шундә тулкь дувәлдъ устыгә ы:рғып чыквәлып, хә:дып: “Бәғбән әкә, оғьрһ кетть-йә:", - деп чәкьро:рыпть. Шундә боръ һәмә қылыһһнь бълмәстән әмзәккә йугьрсә, әмзәккә сьғмәпть. Дувәлгәйәм ыргйәлмәпть. Шундә бәғбән чыкып қәлып, рә:сә тохмағләп урыпть. Чәлә ольй қылып тәшләпть. Шундә бәғбән ендъ борһнь олып қәлдъ деп кетһпть әрқәсыгә қәрәп. Шундә келтейдъ зәрбьгә борһнь йегән узһмләрә чыкып кетһпть. Тулкь

дэрров дувэлдэн ыргып чушыпты хэл-эхвэл сорэгэнь. Тулкь элднь эльп, борьгэ айтыпты-дэ: “Мэньйэм энйердэ рэ:сэ кэлтейлэштъ. Екэлэ бькъньмь элэлмэй кэлдъм. Тур ендъ кетэмьз”, - депты борьгэ. Борьйэм “мэйль бо:мэсэ” деп эмьзыйдэн элдын отыпты. Эрқэсьдэн тулкьвэй отыпты. Қэрэсэ, борь джэ: хэллэслэп кетэйәткэньмыш. Тулкь ойлэп корьп қэрэсэ, борь элдын кетйәпты. Кейьн тулкь “вэй әйәғьм!”- деп эхсәғләнъп йурйәпты. Уңгэ борьнь рәхмь кельп: “Ке, әрқәмгэ мьнвэл, бо:мэсэм”, - депты. Шундә тулкь мьнвәльп: “Хьх ешәғьм, сәнъ әлдәмәсэм кьмь әлдәймән”, - деп борьнь мьньп тәққә қәрәп чьқьп кетыпты. Шу мьнән борьмьнән тулкь мурәдъ мәхсәтыгә йетыпты.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бьр күн оттәғьммьнәм тәғәммькьгә кьрүдүг, бьззъ йәнәчәм қәшшъ (қарши) эддъ, шьйпәңгә отқузды. Ендъ элдъмьзгә у-бу койьп түрүддъ, шу вәхттә қошнұсь қетьққә чьқьп қәддъ.

- Қошну, қетьғьңғьздән босә бьр кәсә берьң.

- Бьр хурмәчә қәлуддъ, ьндыгьнә гүзәргә сәткәнъ эпчып кеттйә.

- Есьзгьнә, зәддәв-мәддәвйәм йо:мь, бәшъммь тәтәләвәләй дудум.

- Зәддәвь йоғ-у, өзъмьзгә эп койгәндъм, өшәндән берәқәлей, бәшьңьзгә восә.

- Худәйә, мәльңьз гәмуш восун, йольммь йәқьн || йсқьн қәлдьз. Вэй қошну, шәшьлгәньмнән хәл сорәшәм есьмнән чьп қәпты, ендъ сорәшәйнүк: түзүмьсьз. Түнүкүн тәвьңьз йоғ деп ышьтып хьлә йьрәғьм әчышмәсә.

-Хә, ендъ түзүмән. Духтур кельп қәрәп, дәрь-мәрь йәзьп берүддъ ычып әнчә өзүмгә кеп қәддъм.

-Бләйә әйьлләрьньзъ бәхтыгә түзү волуң. Еткәндәй, оғльздән хәт келүттъмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүттъ, тьнчьмуш, ойнәп-күлүп йургәньмуш. Ык-уч кун боддъ рәсьм йувәрыпты, гәләть әрқәсьдә пәпугъ вәр шәпкәләдән кьйвәпты.

-Хә тузу:, тынч восә вопть. Оғлыз бомәсә морйәгәкәндә пәпулуг шәпкә кыйгән восә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вәй өлмәсәм, эшшъ къп, дәмләп чьку:ддъм, ендъ ләнджәм боп кәддъ. Өткән сә::р шунәкә тәкльг эш кълу:ддъм тә:гъ эп, кърмәч боп кәптъ. Хоп көрьшгүнчә хәй, йокәсә.

-Хәй.

Уннән къ:н йәңәчәмъз бьзъзъ элдъмъзгә кеп: “Сьләнъйәм зерьктъръвәддуммъ... хәтунләгә гәб босә. Шунъчун әйтъшәдъдә: еләккә чьққән хәтуннь еллыг эғуз гәпъ вәр деп. Ъктәмъз бьрвоп кәлду:мъ, бодлдъ гәппъ бәйтәверәмъз. Хәй, әбәң түзү:мъ, әчәңләйәм йүрьптьләмъ, үкәләръң”.

- Хә, хәммәләръ йәхшъ, кърсәң сорәп кой дейъшудъ.

- Сәломәт болуссун, хъч келәйәм демейсьлә.

- Көрмейсьмъ, ьшлә джудә коп, ендъ муннән бәкә кеп турәмъз. Хәй. ендъ бьз турәйлук, бьр ьшмьнәм бьджджәйгә кетуткәндүг бейгә кърьвөтәйлүг деп кәлдъм, Мәну: эшнәммыйәм бәшләп кърәведдъм.

- Жудә йәхшъ къпсьлә-дә. Джә тез кәйтуссьлә-йә, э:кәт-п:әкәт късә: бәләддъ, әхьр.

- Ъшьмъз зәрурәғ, бәшкә күнь келәрмъз,

-Хәй... дәрәп кетуссьләйә, тә:бә, бәшкә кельйнә, бомәсә.

Kitob tumani Ayranchi qishlog‘i shevasi

Бьзәддъ къшләх халкъ кыйәнъ, бәлғаль, ходжә уруғләрәдән. Бьзә еннь шу уруғләдән ургъп кәгән-дә. Қадъм әкәль-укәль мәлдәр къшьләр богән дьйдыләр, улә түйә сәвгән, кой сәвгән, әйрән қыған.

Бьз әктъб боп келльк, ьгьрмә сәккьзънчъ йьл йер токәтъш болль, ьгьрмә тоқкьзънчъ йьлгә кельп кәлхәзләштък. Бьр селсәвьт бойьчә мен кәлхәс рәйьсь болльм. Бьр әйдәң сәғум бьздъ селсәвьттъ рәйьсь къп койдылә, ^йеккь йьл ьшләдъм. Қышләқ-қышләққа кәлхәс түзүллъ. ^вОттъз ^йеккьнчъ йьл “Ғалаба” кәлхәзъ болль, ^йекки йьлләң кейьн уштә қышләх - Өчәмәйль, Қайчьль,

Әйрәнчъ бър кәлхәс боллѣ. Кейън йәнә кәлхәзлә бълләштѣ. Қър бърънчъ йъл йәнә бьздѣ рәйьс къп сәйләдълә. ^ВОшә йьль хәсъл йәхшъ бомәдѣ. Рә:бәр өзи буйруқ къп, ьш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қър бърънчъ йъл уруш боп қәллѣ, ьгълләддѣ урушкә йувәрәйәппъз. Шүйтѣп, қър ^йеккьнчъ йьлләгә бәръп кәлхәзъмьзгә куч кәм қәллѣ. Ә:рәнум мьнән өзъмьс сув сувәргәммьз, сьзгә, бу кьшьгә охшәгән ьгълләр кейгә, бьзгә уштә тьрә:тьр бәръдѣ, ьшлөвчълә фьжълләгән хәммәгьнәсә әйәл. ^ВОшә вәхлә хәм шәль екәйдьк, хәм пәхтә. ^ВОнәккьнчъ мәттән ләйшәңнә чүшәйдьк, әпръл әйьгә дәвур шәльнѣ егьб боләйдьк. Сәғун пәхтәнѣ егәйдьк. Тьрә:тьлләръмьз гә: йурәдѣ, гә: йәтәдѣ, жәнвәр ков егсә, беш-әлтѣ гектәр егәйдѣ, ьгьрмәтә-оттѣстә әт селкә мьнән чьгьттѣ егьб боләйдьк. Хәммә нессә пәхтәгә қарәтьләйдѣ. Медьмьс къп сәвун, чәй, шәкәр, чьт тәхсьмләйдьк. Чьттѣ қарасьнѣ әләсьзмѣ, сурпьнѣ әләсьзмѣ. Қайсѣ керә: босә әләйдьс, ғаллайәм шуннәғ. Кәлхуччъләйәм йәхшъ ьшләйдѣ, хәммә тәң әзәннән ьшкә чьғадѣ, хәддѣ йоғьдькь бьрәнтә чьғмәй қәсә. Шүйтѣп, хәр йьль дәвләткә пәхтәнѣ пьләнъдән әшьрьп тәпшьрьп турдьк-тә. Бьр хьл кьшьлә әрдьн әллѣ, ^Уоттуз беш- ^Уоттуз әлтѣ әрәвә пәхтәнѣ өзъ кәшьккә сәлып, бьр кьшь тәрәзьиә тәртѣп берьп келәйдѣ, полә-шолә дегән гәб бомайдѣ.

Шәкәр ләвләвьнъйәм көв егәйдьк. Бьр куң кәлхуччъләддѣ хәммәсьнѣ бьр от бәскән әңнәр боръдѣ, ләвләвь егьлгән, шуңнә әп чьхтьм, ьдәрәгәйәм хьч кьм қәмәдѣ, хәммә бәлә-чәқаләрѣ мьнен чьғдѣ. Бьттә ьнвьрсәльмьз бә. Бьр вәштән чүштьм-дә хәммәгә сәнәб беддьм, бьр хәттән тьйдѣ, озьмәм әлльм. Йәгәнәдән чьққаньнѣ әп кетьиә дедьм, чүччъ шәкәр ләвләвь-дә, хәммә терьп-терьп әп кетәйдѣ. Қарәсәм, рәйәннѣ вәкьлләрьиәм бо:рә келәйәптѣ-дә. Бьр упәлнәмәчъ бәръдѣ, бьр вәх ләп ьтѣп әлльмьзгә кеп қәллѣ. Шу турушкә, хәшәр қьпсән-дә, дедѣ. Кейън рәйкум бәвә кеп қәллѣ, кечқурун, бойрәгә чәқьддѣ.

Кечкәчә хәммәсьнѣ чәвьп тәйләдьк, қәмә:дѣ еннѣ. Рәйкумбәвә ләвләвьнѣ пәйдәсә кәттә деп гәпьрьп-гәпьрьп кеп, кейин бьзәддѣ махтап бәщқә рәйьсләрдѣ қьзәртьрдѣ. Еннѣ бьзә әпьннъккә отьп

қоллық. Бър сувэръп, сувэргәннең кейн тэйъ бошәйдъ, кәвләп хәр-хәр джейгә үйдък, шүйтп хәммә джәйдъ ләвләвъ бәсәп кеттә, хәсәллъ тәхсәмләйдък, чът кесә кәлхәскә дәррәв хәсәвләп чығамъз, қанъ неччъ метъддән тыйә:дъ, сәғун хәвәр қыләмъз, Ғалләнъ қол мәнән орып, хом мәнән йәнчәйдък, ынтъзәм шуннәй қаттә едъкъ, йәнчъң, сәв(у)ръң, тәййәлләң, некън хыйәнәт қымәң, дыйдъм.

^вОшә вәғләр кәлхуччәләрдә мәләм кувъдъ, шунчә мәл кәлхәздъ йерънъ бәсмәгъчыйдъ. Кәлхәздъ нәнънъ йесәң, хәләлләв йе, дейдъг-дә, әдәмләгә, сәз пьрәнтъ әрқәсәнъ мә:кәмләсә:нъз, пьрәнткә йәддәм бергәнъңъз шо болә:дъ, дыйдък.

Бър джәйгә шәль екувдък, әдәмнъ кәмлөгъдән, коғәръп чығъп, кейън ^вот бәсәп кеттә, шундәй босәйәм, бър розғәргә бър туннәчә шәль тыйдъ. Бър кун рәйкумбәвә чакърьп: “Сәңнә әт-хәкъз йетъшмәйдъмә?”- деп сорәдъ.

Бър кун ыстъмә зорәләйвәддъ, бәдәнъмнә вәрәджә къръвәддъ, хыппә дәвушъм пьттә, ^вентъкып-^вентъкып нәпәс әләмән, әйәльм бър мәмә чакыргәнәкән, у қолънъ шүтп тәмәғъмнә әп кельвәддъ: “Е, қой, қой”,- дедъм. Сув ыччәм отмәйдъ. Соғун қарәсәм, бәдърләп уч къшь оқыйвәддъ, әйәльмнъ чәкъръв әйттәм: “Бър къшьгә буйур, шә::рдән тәвә:мә, Ғузәддән тәвә:мә бър вьрәч тәпсә-дә, йувәрсә”, - дедъм. Қарәсәм, әвхәл шо. Соғун шә::рдән вьрәч кев әп кеттә менъ, ендъ йәтпән, бә:ррьсә өзчә гәпләшәйәптә, қуләғъмнә кьрәдъ, чүшмәймән уләддъ гәвьгә, хыштъмәнъ бьлмәймән, некън нәпәс гьттәккәнә рәшәм болль бәргәннәң кейн. Шүтип, әпәрәстә қып түзәльп кеттәм. ^вЕннъ әдәмләгә белбувәрдән йуғәрьдән йәрә чъхсә, меңә йувәрсън, дедъм. Бър къшьнъ сәңдән бър сом дегән йәмән йәрә чығъптә, бәхшьңнә, пәлчъңнә йугурәвьрәсәммә, бәр чоләғ вьрәчкә, деп қәғәз йәзъб бердъм. Тағъ бьттәсәнъ қарәсәм уштәсә оқув йә::птә, тәмәхтә бър тәмәнънъ қысәв әгән, хыллә нәпәс әләдъ. хәзър вьрәчкә бәр, деп жәнәтыв йувәрдъм.

Кәлхәзгә йеттә йуз гектәр әвъ йер бәр ыдъ, сув йетъшмәйдъ, кум бәтъш пәйтә ту:ррь әлләгә бәддъм. Вәтхузгә ышләгән устә къшь

бош кетә:мә, меңә сув берәсәммә, йохмә?- дедьм. Сув учун уруш-согышәм боп турәт(ь)тә еннъ. Бу гъвъңңъ кой, улум, дедь.

Нькә тойдә әрзъ-хәвсәь бәр-ку:, нә кьшьлә тоққьс тәвәк қьләдьялә, йьгьт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қьләдъ: әнәр, хәлвә, нән, шәшльк..., хәммә қассьгә сәльвәләдъ. Той кунь бьр қас йәзьп қойәллә, шу қаскә кьм қанчә тәйләсә тәйләйдъ, пулль кьйәв тәмәңнә тәпшьрәллә. Шу кунь хәмсәйә хәвльгә қьз дугәнәләрь мьнән ^воттьрәдъ, қьздъ вәкьльнъ сорәб бәрәллә(р). Кәмпьрләр ләләләддъ гүп-гүп урьп, тезрә: гәпьр деб мәжмур қьгәннәй қьләллә. Шунь учун вәкьл сорәп кегәллә кәмпьлләгә пул берәдъ. ^вЕннъ қьз кьмңә вәкьльнъ бергәм босә, шунь гъвъ гәп боләдъ. Ёгьт тәмән әйәлләрь ьгьттъ кьптьдән, тоньдән ь:нә откәрьп турәдъ, кейьн ьгьт ектә жорәсь мьнән чьмьллькқә кьрьп учәвьйәм сәләм сәләдъ. Кәмпьллә: "... ков йәшәсьн! Мьң йәшәсьн!"- қьп қәләллә(р). Еккь жорәнъ кьйәвбәшләтәр дейдьялә. Уләгә әтәп қалпәк, **қас (белбоғ)**, тәвәм тәттьп әлльгә қойәллә, бәркәшьгә пул тәйләп, улә әльп кетәллә. Пулль қьздъ енәсьгә берәллә(р). Кельннъйәм кьйәвдъ әлльгә кьйьрьп қойәллә(р), ойгә әдәм толә боләдъ. Кейьн кельң-кьйәвдъ хешләрь чьмьллькқә қарәп сәчәллә.

Еттәмьнәң қайннәсь кьйәвдъ қәшьгә чьнтәвәх, чәйнъй-пъйәлә, бәркәш кетьрьп қойәдъ. Кьйәв унъ әльп кетәдъ. Нәмәзъ әсьргә бәрьп қьз әткә мьнъп кьйәвдъкьйә жонәйдъ. Йолләгә **бакам** тутәллә әдәмлә, қьздъ мьндьрьб бәргьч йә әкәсь, йә укәсь уләгә пул берәдъ. Қьз әт мьнән әләвдъ гьддьядән әйнәләдъ, қьздъ ьгьт котәрвь әләдъ. Кейин бетәчәрь, джоййьғарь қьз коддьсь боләдъ. Қьз коддьгә қьздъ әтә-енәсь коргәнъ кельп, **хәпәвән**, әттуйәк әп кебберәдъ.

Kitob tumani Chechak shevasi

Бьр йьль, йьгьлльг вәхтьмга басмачьлардъ қольгә чүшкәммән. Ғалла алыш учьн Пәйшәммьнъ бәзәрьгә үч кьшь боп бәрдьк Ек(кь)кьшь бьргә қьшләғдән бәрдьк-тә, бьттәмьз бәзәрдән қошьлльк, уштә боп ғалла әләмьс деб бәрувдьк, бьр қьшләкқә бәрьп йәттьк//джаттьк. Бьздъ бьр әшнәмьс бәрдьдъ, шу ьйәрттьп

бэрдь-дэ, кыйын шу кышлэккэ йэттк//джаттык. Шоордэн, ендь хэзыргь хьсэпкэ бэр йүзү он келэ бувдай эллэм, бэр хэмрэйм йетмыш келэ эллэ, бэр хэмрэймьс кыр келэ эллэ, хэммэсь боп еккэ йүзү йегьрмэ келэ ғалла элльк-тэ. У вэхть ғалла мьнэн куннузыгэ йуруш кыйын. Кечэсь хэйдэймьс деп ошергэ йэттк//джаттык. Шу йэткэн эхшам(мь)мьс хава булут боп қараңлығ боллэ, пьчэ хава йьғды:, йурэлмэдык-тэ йэтып қаллык Куннузыгэйэм жонэлмэдык, бу эхшэмь йонэдык, эй эйдын боллэ, хава ғувэр-пувэр бомэды, джэ бэр қьрэв чүшүп, эйдын боп, эльстағ йоллэр коруньп, шүтып, учэв(ь)мьс келэйэтувдук-қо,... хей, берйэгдэн, эллэмьздэн, шо кышлэгдан чьгып бэр йетты-сэккьс келэметьрлэр йурувдык, эллэмьздэн уч эллэ(к), шо эльстэн бьлдьрэп бьзэ(р)гэ қарэп кельвьрды. Бьзэ бьйак(қ)а қарап кетвьвердык, улэ бьзэ(р)гэ қарэп кельвьрды, шо, бэр-бэрмьызгэ қаршь кельвьрдык-тэ. Бьзэдэн отгы-йу қайтып бьйақа отгы-дэ „тохтаңнар" дыды. Хоп, тохтадык.

-Қайердэн чыхтыйнэр? - деп сорэ:ды.

-Хэ, мэнэ шу кышлэхтэн.

-Хоп, кеддэн сьлэрдькы?

-Бьзэрдькы Кьтэптэн.

-Ньмэ бу эртқалларьң?

-Бувдэй...

-Хоп, қэйтэр бергэ - дедь-дэ, шэ:ннэң ке:йн бьзэрдь қэйтэрдь, учэвньйэм кыймь түзүй. Хэмрэймьзды экэвьдэн ғаллань элды-дэ, менэ ьндэмэй турды. Соғун менңэ келль-дэ, сен кьм, дедь. Лекьн хэмрэйлэрмь шун(д)эйчы йүргэн кышьды, менэ пьрэстэйгьнэ хэмрэйды.

Бьйэхтэн кегэн хэмрэйь эйтты: “Мунь менэн эйтшьвь отьрэсэмь, мунь мэргь бьттэ пэчэх-тэ, бьттэ пэчэгды бер, энэ джақ(қ)а йумэлэтып тэйлэ-қой-дэ”, - дыды. Шун(д)эй дегәннэң ке:н қохтум. Мен эйттым, хэ, бу бэсмэчьйэкэн, еннь бьллэм, нэвэдэ этып тэйлэмэсьн, деп йэңэгьйэ: “Сорамағды айбь джох сьзлэр кьм болэсьслэр”, - дедьм.

- Е, менъ ертә Чърэхчъ бэрсэн, бъләсэн, менъ кьмльгьмнъ,- дедъ.

Ъчъмнә Чърэхчъ бэрмәстән шейгә бър ыш кып коймәсә, деп корқайәппән. Кейън бър вахтъ бьттәсь келль-дә, шо мьнән коб мәйдә-чүйдә қьв отьрмә, дедъ, эттән чүштүм-у, эттә устыгә бувдәй эртълғань:йдъ, шу эртълғань мьнән эттә йъләвьдән олль-дә: “эттә бьйак(к)а бер”, - дьдъ. “Бу менькь йемәс, менъ некън бьрәвдән қа(р)здәр қьласьләр, меннән ундурув эләт(ь)тә”, - дьдъм. Еннъ мәйдә-чүйдә десәм, бьннъмә зәләлләнтърьп, этьп-пәтьп тәйләмәсьн дьймән, кечәсь бър әвләх чолгә. Ек(кь) хәмрәйьм чо:т ьннәмәй турьпть. Гәпурувурувдъм, бу мә:мәдәнә мәнән әйтьшьв отьрмә, әйтьшшәң ертәмәңнәчә дәвур сень әйләнтърәдъ, гәб тәвуб берәйкән. “Мунъ, әйтъм-ко сеңә, әйтьшьв отьргунчә бър пәчәгдъ бер, шунъ мьнән чуқурға эвдарьп тәйлә, қәлувурәт(ь)-тә”, - дьдъ. Сәгун эттә йүләвьнъ беддъм, “мә!” дьдъм. эттә йүләвьнъ шуннәй элль-дә, хәй нәрәлакқа бър беш мьтър-элть мьтър джәй-гә бьттәсьгә еттьб бердъ. Буньсь меңә, элльмнә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәппә қарап турупть. эттә йетәләб бәрдъ-дә, йүләвьнъ уңә беддъ-дә, соғун:

- Қанъ еннъ, больйнәр, сьләрдъ мәнә шу йол топпә-торь Чърэхчьгә эбрәдъ, - дьдъ, - кәтә йол өзъ некън. Шо Джәмнәң келәйткән кәттә йол озь, шу йолгә тушьрдъ-йу, топпә-тоғрь кетәвурәсьлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәңәм этьләсэн, бу тәмәңнә чьхсәңәм этьләсэн, - дедъ-дә, хәйдәдъ. Бьттәсь бир омбър мьтър әлльн, бьттәсь бър омбър мьтър кейън, элльдәгьнъ қолыгә ләгән// нәгәнъ бэр, кьйндәгьнъ қолыгә мьлтъғ. Мьлтъғь, шу, пәнштърәгә охшәгән мьлтъғ-у, пәнштърәльгьнъйәм әньгьнъ бьлмәймән, башқалыгьнъйәм некън. Кечәсь бәттәр мен өзъмәм, бәйнә:., „этьп тәйлә" дейәнъгә қохтъм-да. Соғун йолгә сәп қойдъ бьзәрдъ, хьч ьннәмәй йурәсьлә, дьдъ, ьннәмәй кетьвурдък учәвьмьз, бэрә-бэрә мен йәнә сорәдъм, сьләр өзъ кьм бәләсьләр, буйтп ньмә қьль(в) йурьпсьләр, дьдъм. Хә. у-бу деп, бьттәсь-бьттәсьгә әйтть-ко: “Бьзәр чәйхәнәгә турәмьз, этлә(р) мьнән бувдәйдъ қойьп, ше:гә келәсэн”, - дьдъ-дә, у қәлль, бьзәр кельвурдък Ендъ өзъм бьльп

койдым улэрдь бэсмэчльгьнь. Экэвнь ортэсыгэ бьзэр учэв(ь)мьс келэйэппыз, бьттэсь лэгәннь, бьттэсь мьлтэгдь қолыгэ ушлэгән, шуйтып келэйэпть. Кьйьн бэрэ-бэрэ элдьндэгь, шо лэгәннь, ек(к)ь-уч қарашьп элльн-элльн хэйдэп, кьйьн қаттык қычэв хэйдэп кетты. О корьммэй, йох воп кеткәннэйкьн соғун мен: “У қайа кетты – дьдым, - кой, йурэвур, ьшьң бомэсьн”, - дьды. Шо бьр джэйгэ келувдык, бьр йэнегэ, шуннэй тэрмэшьп йэнегэ чьғайт(ь)кән джэйгэ, шо, этьнь охшэтып бьр қэмчы урды-дэ, шуннэй кьйьңэ қарасэм, шо, ьзыгэ бурды-йу, бьзэ(р)ды тэйлэп өзыйэм сә:лль-кетты-дэ, қэчып кетты. Бьзэр ше:гэ эрэ чолгэ қаллык Бьр сәккьс қьлэмьтырлэр йол йурувдык, хэмрэйлэрьм: “Ен(нь) ньмэ қьлэмьз, буннэй боллы - у-бу девды, - хэй, еннь қэйтэйьк, шо бьзэрдь буғдыйдь эгән джэйгэ дэвур бэрэйьк қань, қань ньмэ гэб бэр”, - дьдым, Эстэ-эстэ йэнегэ джэйгэ дэвур еннь пьйэдэ бэрдьк, бэрсәк бэйнэгь, йолдән, бэзэрдән қошьлгән хэмрэйьмьзды ешэгь бэрды, бьзэддыкь этды экэв(ь)мьздыкьйэм, унь ешэгьнь йолды устыгэ хэлэчөкьсьнь шуннэйгьнэ тоқумьгэ суғыпты-дэ, әйәғдым бэйлэп кеттыпты. Бьзэрдь этларам йоғ, ғаллайэм йох, кеттыпты. Хьч хьсәбь йоғ еннь, ке:гэ бэрэрьмьзды бьлмэймьз, ше:гэ йэттык қьмьллэмэй, бу қаннэй боллы еннь деп. Е(р)тэмьнэ(н) турдык, қарасәк элльмьзгэ бьр қышлэг бэрәкән, эстэ-эстэ бэрдьк шуңэ. Е(р)тэмьнэ(н) шергэ бэрьп, эдәмлэрдь корьп: “Шунэй-шунэй, хьдж бьлмәдык, қьмльгьнь тэньмәдык. Некьн шо эгән эдәмлэрдь йус қышьнь ьчыә босәйэм, мен тэньймән, джудэ йәхшьлэп белгылэп койдым, ьшқьлып, көрсәм тэньймән”, - дьдым. Хэй, бьзэ(р)дән сорәп-сорәп, шунэйчы қайгэ эллы, қайгэ қойды, қьм эллы, қьмьды, деп, еннь сьзэр кетвььрыңлэр, бьзэр булэрдь тэпэмьз, әдрьслэрьзды қойып кетыңлэ, тошнь қып, бьз ньмэ богәнньнь кьйн хәбэр қьлэмьз, дьдылэ. Шуйтып, озь ғалла тә:чыл вәхты буғдыйьмьзды элдырьп, озьмьз бьр ольмнән қэвдык. Улэрдь шо қышлэгды эдәмлэрь бьлэйкән, кьйн сәлләдлэргэ хәбэр қып, ошә қалқамьнән устыгэ бэрьп бэсмэчьлэрдь йәткән джэйьгэ сәлләдлэр бэсьп эгән. Бу учэвь, шу, ғалла-палла тэвуп кетвььберьп турәйкән

улэргэ, кыйн бъллый. (*Sheva vakillarining guvohlik berishicha, bu sheva avval “dj”lovchi bo’lgan*)

О‘g‘uz lahjasi Urganch shevasi

Гүррүн

Мэн ^Вон сэккыз йа:шымда қо:й бақарэдъм. А:там қа:ссапчълък этэр эдь. Мэн қо:й бақмақа бър геткәннән ^Вон-^Вом беш гү:ндэ бър гэлэрэдъм. Бър гү:н гэсэм, бълләнъ е:лэтнъ а:қсаққальнъ йи:пэкнъ ^Воғыллатьла. Бу а:қсаққалнъ Мә:тмьрат а:қсаққал дэр эдьлэ. Бу а:дам жа:ммапчълък (тўқувчилик) этэрэдъ. Бу ^Воғыллаңнан йи:пэкнъ мәнъ мо:йньма ташадъла. Қо:й бақьштан гәлийәнэдъм, бу йи:пэк мән гәмәстән ү:ч гү:м бурьн ^Воғыллаңнан. Бър гү:нъ гешлъкә гәлп, ^Воғыллап геттъ, дәп тө:мәт ташадъла. Мәнъ а:там ^Вула вълән урьштъ, болмадь. Соң йанқъ а:қсаққал йа:ньна бър тода ба:йланъ альп, ха:на арз этмәкә барьптъла. Ха:н мәнъ чакьртърдь. Мәнъ и:ккь па:шшап(миршаб) альб гьттъ. Мәннән: “Йи:пэкнъ қачан алдъң, нешәтп алдъң”, - дәп сорадьла. мән хәммә ва:қыйанъ сөлләп пәрдьм. Қачан қо:й бақьштан гәлийәнъмнъ, бу гә:пләдән ха:варьм йоқлъкьнъ айттъм. Ха:н маңа йи:рмә та:зый урьшнъ буйьрдь. Мәнъ урьп зы:ндана ташадъла. ү:ч гү:ннән соң мәнъ қа:зъға қоштъла. Қа:зъға Мә:тмьрат а:қсаққаллам бардь. Қа:зъ бълләдән ва:қыйанъ сорадь. мән хәммәсьнъ айтп болғаннан соң: “Шу айтқалларьң рас оса, ант и:ш”, - дәдь. Мән а:нт и:штъм. А:қсаққалам хәммә гә:пләнъ сөлләп: “Шу ба:ла йи:пэкнъ ^Воғылладъ”, - дәдь. Қа:зъ ^Вунъ сө:зънъ қуватладъ. Маңа қарап қа:зъ: “Йи:пэкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:ньңда бърәв ба:мәдь?” - дәп сорадь. Мән айттъм: “Иби, - дәдьм, -

мән йи:пәкнъ ^Воғылламадым, - дәдым, - мәнъ ^Вөзъм ә:р ва:қыттан ^Вө:й йа:на бър гәлып гьтәмән, мән гәсәм, йи:пәкнъ ^Воғыллаңнаньна үч гү:н боған әкән, йәнә мән ^Вунъ кьм мьнән ^Воғылльман?" - дәдым. Қа:зъ мәнъ гә:пъмә ку:лақ салмада:м, маңа: “Қьрқ тьлла төльйсән”, - дәп хө:күм чьқарды. Шүндәтып, а:там бар ду:йнасьнь сатып, зо:рдан кьрқ тьлла төләп, мәнъ кутқарьп алвәдь (Хива шахри).

Айзада

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър па:шшань А:йзада дьйән қы:зъ варәкән. бър гү:нь А:йзада а:тась вьлән шәтрәнч ^Войньидь, а:тасьнь утадь. А:тасьна и:ззә вәрьп: “^Вө:йнь ^Вө:й етәдо:нам ха:тын, ^Вө:йнь йоқ әтәдо:нам ха:тын”, - дьйдь. ^Вуннан соң, а:тась: “Йәнә ^Войньймьс”, - дьйдь. Йәнә:м ^Войньидьла. А:йзада йәнә ^Войнап, а:тасьнь утадь, үчньжь мәртә ^Войнағанда:м шунньйн боладь. А:йзада йәнә а:тасьна и:ззә вәрьп: “^Вө:йнь ^Вө:й әтәдо:нам ха:тын, ^Вө:йнь йоқ әтәдо:нам ха:тын”, - дьйдь. А:йзадань а:тась уйальп чьқып гьтәдь. Па:шша қы:зньнь сө:зньнә дьм ка:рь гәләдьда:н, са:райьна варьп: “Жа:лладла, барьң, қы:зъмнь ^Вөлдьрьң”, - дьйдь. Па:шшань бър ха:қьлльқ вәзи:рь варәкән, и:шу вәзи:рь: “Па:шшайьм, бьлйән бьлып сөллйидь, бьлмәйән гүल्प сөллйидь, навчун ^Вөлдьрәмьс, сәвәпньнь айтьң!” - дьйдь. Па:шша бо:ан гә:пнь айтадь. Ха:қьлльқ вәзи:рь: “^Вунньйн о:са, ^Вөз қы:зньньзнь ^Вөлдьрьп нәтәсьз, ^Вөлдьрмьйн бър ди:ва:на:а вәрәмьс, жазасьнь тартып йүрьйвәрсьн”, - дьйдь.

Шуннан соң қы:зньнә чө:ллькә чьқарадьла. Чө:лдә Мә:ткәрьм дәйән бър кәмма:л йантақ чапып йүрьйәнәкән. Вәзи:р Мә:ткәрьмнь қьчьрадь, Мә:ткәрьм вәзи:рнь йа:ньна гәләдь. Соң: “Саңа и:шу қы:зньнә вәрәмә, аласамь?” - дьйдь. Мә:ткәрьм: “Йоқ, маңа ха:тын гәрәкмьидь!” - дәп қалтьрьидь. Вәзи:р: “Алмасан, сәнъ ^Вөлдьрәмә!” - дьйдь. Шуннан соң Мә:ткәрьм: “Йахшь әсә, алама”, - дьйдь. Вәзи:р қы:зньнә Мә:ткәрьмнь ^Вөйньнә ташап, соң қайтып гьтәдьлә.

А:йзада та:йха тькьндә дү:йна:да бърънжъ экән. А:йзада та:йха тькәдъ, Мә:ткәръм ба:зара аппарьп сать(б) геләдъ. Шунныйн этьп, и:ккьсь ге:джәнъ-ге:джә дәмьйн, гү:ннъзнь гү:ннъз дәмьйн, и:шләп, йахшь ^вольп гьтәдълә, ^вө:йлә сальп аладъла.

Бър гү:нь А:йзада а:тасьнь чакърьп. улль зыйапат вәрәдъ. зыйапатта шәтрәнч ^войныйдъла. Па:шша хәммәнъ утадъ. соң А:йзада ә:рньнь ги:йъмьнь гыйьп, па:шша вълән шәтрәнч ^войныйдъ. А:тасьнь утадъ. Соң и:ззә вәрәдъ: “^вө:йнь ^вө:й этәдо:нам ха:тън, ^вө:йнь йок этәдо:нам ха:тън”, - дыйдъ. Соң А:йзада ба:шьндакъ чө:ьрмәнъ чьқарадъ. Па:шша қараса, ^вө:зьнь қы:зь. Соң па:шша улль то:й этәдъ. Па:шшачьлькьнь қы:зьна вәрәдъ, мьрат - махсатларьна йетәдълә. (*Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i*).

Xorazm xalq qo'shiqlaridan

Ә:льмдә йү:зькьм қа:шь қалқадъ,
Қалққанда:ам су:в йү:зьндә қалқадъ,
Ань гө:ңль гү:ндә-гү:ндә гәләджәк,
Нә:ладж әтсьн а:пасьннан қорқадъ.

И:ккь ту:тнь арасьннан қарь:йман,
Моторкәңнь а:вазьннан даньйман,
Моторкәңнь а:вазьнь ьшътмәсәм,
^вӨ:йә варьп, ро:мал альп йьльйман.

Ту:т йегәммән а:йвандағь ту:тъннан,
Мән айнаныьн тавлап қойан бу:ртьннан,
Йазан ха:тларьма джувап пәрмәсән,
Қувдьраман Хь:йва дә:ән йу:ртьннан.

А:йакьмда зәрль кә:вьш қадақль,
Деймә ба:ла, мән бърәвә адақль,
Гү:ндә бары:н дәсәм, и:зьм сорақль,
А:хшам бары:н дәсәм, а:йла қараңь.

Ә:нъндә дже:мпъръ дар әкән,
^VӨзь хо:ш пьчъмль йа:р әкән,
Арқасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Ба:бамьзың айтқаньча ба(р) әкән.

Qipchoq lahjasi
Samarqand viloyati “дж”lovchi shevalaridan namuna
Qulota qishlog‘i

Айт-айт Кәръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдыраған тьльндь қатқа салар.
Бул дунйада ^Bойнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңнь ақьр алар.

^BӨлән қайдан чьғадь сөз бомаса,
Кьм джетәләп джүрәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқьған сарала бөз бомаса.

Арғьмақтың балась ҳарьмайдь,
Дәрь дьйдь джүрәккә сарьмайдь,
Джахшьға айтқан сөзың дасмайдь,
Джаманга айтқан сөзың парьмайдь.

Бешть бешкә қоссаңнар ^Bом боладь< ўн бўлади,
^BОн тоқльнь терьсь том боладь,<тўн бўлади.
Джьгьттть алған йарь джақшь боса,

Бър муратқа джеткәнъ шо(л) боладь.

Тойға мьньп кегәнъм джъйрән чьбар,
Қой- койдағь кувмақ сөз бьйдән чьғар,
Джъгьттъң алған йарь джақшь боса,
Тал чьбьктай буральп үйдән чьғар.

Арғьмақтъң балась харьмайдь,
Дерь дьйдь джурәккә сарьмайдь,
Джъгьттъң алған йарь джақшь боса,
^йЕки джеңь сьрәйәм тозьмайдь.

Тойға мьньп келгәнъм куралай көк,
Авдарьльп чапаман айльм берк.
Қьздь көргән джерьмдә қьльғьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмдь.
Чьбарьмға таққамман томарьмдь,
Беш, алть авьз сөзьм басьп айссам,
Тарқатар тәмәкьдәй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,
Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,
Джақшьлар қьзьл гулдәй толса бүгьн,
Джаманнар джапрақ больп солса бүгьн.

Tamahrin qishlog‘i shevasi

Xatirchi tumani.

Туврь бълән Ейрь

Қадьм заманда бър қьшлақта бър джъгьт барақан. ^вОнъ ать Туврьбайақан. ^вОнъ бьттәгьнә аррьқ атьдан башқа ҳеш не:сәсь джоғақан. Барьп-барьп қьшлақта ьш қамапть, шоннан соң о атьнь мьньп мәрдькәр ьшләшкә кетьпть. О атть мьньп джол джурьпть,

джол джүрсәйм, мол джүрүптү Джолда уңа бър пыйәдә кышь джолдаш боптү. ”Қайға бараджатырсан?”- дептү Туврьбай. “Мәрдыкәрчилькка,” - дептү хальгы адам. Туврьбай ^Вонь атын сораса, уңа Ейрьбай дев айтүптү. О йам Туврьбайдь атын сорав ағандан кей айтүптү: “Екәвмьздь атьмьз джьдә масакан, ке, джора боламьс”,- дептү. Туврьбай ^Воньң пыйәдә джүргәнэгә рә:мь кеб, уңа атын бергәнәкән, о боса аттү мьньп бър хамчү урьп, джөнәп қаптү. Туврьбай ньмә қыльшьнь бълмәй кетүверүптү. Бър орманға джетүп өрдә бър тандьрға көзү чүшьптү. “Ке, қараңда джүргәнчә, шо тандьрдь ычгыә кьрүп джатай”, - дептү. Бу джәй хайаваннарды бәзм қылатьрған джәйкән, арслан пашшайакан, о ^Вонньдан турүп мейльсть башлаптү. О гәпърүп боғаннан кей, түлкү дастан башлаптү: “Шо ормандь арқасыда бър ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар.” ^ВОннан кей шағал гәб башлаптү: “Мен турайтқан джердә бър чычқам бар. ^ВОнь қыхта тыллась бар, әр күнү о шо тыллаларьнь аптапқа апчыгып ^Войнайды”. Еннү навват айыкқа кептү: “Шо ^Ворманда бър дарах бар. ^ВОнь ектә шахь бар. О көв дәрдекә дува. Шул мәмләкәттү пашшасьньң қызь көб джылдан берү кәсәл боб джатыптү. Шо бәркләрды кьм шашшаньң қызьға берсә, о тузәлып кетәды”. Айықтан соң бөрү гәб башлаптү: “Шо вормандь нарьджагыда бър байды қых мьң қойь бар, мен шо қойлардан әр куни ектәсьнь джыймән, шо арада бър бавайдь бър күчыгы бар. Ә:әр шо күчүхтү бай аса, мөнү шо күчүх қойларға қоймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсьнь ешьтүптү. Шо арада күн чыгыптү. Туврьбай аввал туврь түлкү айтқан ғарға барүптү, ^Вөрдәкь авқаттардан джептү-дагың, пьчы дәм аптү. Соң шағал айтқан тевәгә қарап кетүптү. ^ВӨрдә чычқандь тавуптү, ^Вонь ^Волдърүп, қых тылласьнь аптү. Соң байдың алдыға барүп, уңа: “Қойларьңсть сақлап қасам ньмә берәс”, - дептү. ”Қыхта қой берәмән,”- дептү бай. Туврьбай туврь бөрү айтқан бавайдь алдыға барүп, ^Вонь күчүгьнь сатьваптү. Шоннан соң қойлар бөрьдән қутулыптү. Кей(ың) Туврьбай шә:ргә барүптү, ^Вөрдә пашшаньң сарайыға барүп, өзнь пашшаньң қызьнь түзәтышьнь айтүптү. ^ВОнь пашшаньң сарайыға кьрүтүптү. Туврьбай пашшаньң

къзъга айығ айтқан бәрктъ езып перьптъ. Қыз ^Вон күндә түзәлыптъ. Пашша хурсан боп къзынь Туврьбайға берьптъ. Бър джейгә уңа үй курып перьптъ.

Күннәрдән бър күн о Ейрьбайды көрп қаптъ. О Ейрьбайды үйыга кьргъзып мехман къптъ. Ейрьбай бу байлық мьнән хүрмәткә кандай джеткәнньнъ сораптъ. Тувьбай уңа боған вакъйаларды айтп перьптъ. Ейрьбайам туврь барып шо тандьрға кьрп джатыптъ. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джыйльптъ. хәммәсь ышларь чәппә кеткәнньнъ айтптъ. Шо вак бър чьмчык учып кептъ-дағын: “Чақьмчы тандьрда,”—деп къчырьптъ. Хәммә хайваннар тандьрға қарап джүгүрьптъ, ^Вөрдәкь Ейрьбайды көрп, ^Вонь гаджып тәйләптъ. Шуннай къп, Туврьбай мурат-махсатьға джетптъ.

Yangi o‘zbek transkripsiyasiga o‘girilgan matnlar

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi

Farg‘ona viloyati shevalari

Bir äpändi bär äkän. U bir kuni jeñi etig äpti, uni kijip koçägä çiqipti. Qäräsä, hiç kim ungä “etigñ qulluy osin” demäjmiş. Äpändi bir äšnäsini äldigä bärıp, etigini qoli bilän korsätip, diyärmiş: “Ägär šu etigim bilän seni bir tepsäm, ho änejgä bärıp çušäsän”. Shu äpändi jänä bir jeñi šim, topli äp kijip, jeñi sã:ät täqip, koçädä ketjätsä, hiç kim qäräp häm qojmäsimiş. Šundä äpändi jonidän otup ketäjturyän bir bolä uni šimini kir qip ketipti. Äpändi boläni çäqirvolip diyärmiş: “Hej bolä, ägär mäni šimimni kir qigäniñ uçun seni mänä šu jeñi topli bilän bir tepsäm, beş minittä oläsän”, - diyärmiş sã:ätini korsatip.

Farg‘ona viloyati shevalari

Kunlärdän bir kun ilän ärigä dunjädä nimäni eti širin ekänligini soräp, dunjädägi bärçä etlärdi tätip kelišti bujuripti. Äri ketipti. U dunjäni äjnälip, butin etlärdi tätip, keçigip qälipti, qäldiryäç undän xəbär äliş uçun jolgä çiqipti. Joldä ärigä duç kelip, undän soräpti: “Dunjädä nimäni eti širin ekän”, - dep soräsä, äri äjtipti: “Dunjädägi bärçä etlärdän ädäm eti širin ekän”, - depti. Qäldiryäç äriini: “Tilijni çiqär bir opäj”, - depti. Äri tilini çiqärgänäkän, tilini çišläp, uzvālipti.

Äri sāqov hāldä ilāndi āldigā bāriпти. Ilān āridān nimāni eti širinligini sorāgānākān, äri yuṇyillāp žāvāp ejtālmāпти. Qāldiryāč äjтипти: “Dunjādägi bārčä jāxši etlārdān qurbāqāni eti širin ekān, dijāпти”, - deпти. Šundān bujān ilāndi jemiši qurbāqā eti bolip qālgānākān.

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndä bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qāлипти, kättä oylini čäqirip šunnāj deпти: “Oylim, meni jāšāšdān korā olimim jāqin qālli. Ägār mān olsām, gorimni uč kun päjlejsāmми?” - deпти. Oyli: “Joj päjlemājman”, - deпти. Šunnāj kejin u ortānči oylini čäqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini uč kun päjlāškā rāzi bomāпти. U kiši qāttiқ xāpā boпти vā kenžā oylini čäqiripti: “Oylim, mābādā mān olip qālsām, gorimni uč kun päjlejsāmми?” - deпти. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām päjlāškā täjjārligini äjтипти. Ärādān bir nečči kun otkānnān kejin u kiši ольпть. Ātāsidān qālgān merāsni uč oyil bolip āптиlä. Lekin ektā kättä oyil māišāt, ojin–kulgigā berilip ketipti. Tez kundä ulä ozlārigā qārāšli bogān mirāsni ičib tāmām qiптиlä. Ulādä hič nersä qāmāпти. Ulāni hār kuni birgā māišāt qilājkan doslārijām täjlāp ketipti. Šjnnān kejin ulä ukālārini āldijā kelip pul sorāптиlä. Kenžā oyil ākālārini gāpini qājtārālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulä tez kundä bu puldijām ičip tāmām qiпти vā jānā ukālārini āldijā keptilä.

Kenžā oyil ātāsi olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāriпти. Bir četkā otivālip, gorni päjlāj bāšlāпти. Bir päjt āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā äjnālip ketājkāndä, kendjä oyil ātti ušlāvāпти. Šundä āt šunnāj deпти: “Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zijārāt qilišgā čušgānidim. Ägār kerāj bop qāsām, mānā bir jālni tutātāsān”, - dip jālidān julip beripti-dä, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip (kev?), gordi uč mättā ejnālip ketejkāndä, oyil unijām ušlāvāпти. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip boпти. Učinči kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mättā ejnālip endi ketejkāndä, oyil ušlāvāпти. U ātām jālidān uč tālā julib berip, kozdān joqāлипти. Kenžā oyul uvgā kelip bu sirdi ākālārigā äjtmāпти. Ākālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilä. Šunnān kejin ulä bošqā jurtkā bāš āp ketiptilä vā bir kišigā čopānlikkā išgā kiriptilä. Kunlādān bir kun ākālāri kenžā oyilni

qojlani äldigä qäldirip, ozläri šä:ärgä čušip ketiptilä. Ulä šä:ärgä bārip šunnāj xäbärdi ešiptilä: ägär kimdäkim ät minän qirq zinälik nārvānnän čiqip pāššāni qizini qolidän suv içip, uzugini ālip čussä, pāššā qizini ošängä berädi. Ulä ujugä kelip, bu xäbärdi kenžä oyilgä äjtipti. Kenžä oyil mänijäm ābārijlä, dip jelinsäjäm äkäläri uni ābārmäptilä. Šundä kenžä oyil qärä ätti jālini tutätipti, ustigä kijimläri minän ät päjdä bopti. U kijimläni kijip, pāššā sārājigä jol āpti, zināni äldijä bārip, ätgä bir qämči uripti, ät 38 zinägä čig‘ipti. Kenžä oyil ātini bāšini qājirip čušip ketipti vä heč nersä kormägändäj pādägä qäräp juripti, äkäläri kelip, bugungi bogän vāqijāni gāpiripti. Ikkinči kuni kenžä oyil zängär ät minän bāripti, 39 zinägä čiyip, qājtip ketipti. Učünči kuni sāmān ät minän bārip 40 zinägä čig‘ipti. Pāššāni qizidän suv ālip içipti, qolidän uzugini ālip čušip ketipti vä pādāsini bāqip jurijvuripti. Pāššā šunnāj bujruq čiqāripti: “Hämmāni qolini juvdirip čig‘ijlä”, - dip. Lekin 40 zinägä čiqqān äzämätti tāpāmmäptilä. Pāššā: “Kim qālli, jänä, qolini juvmägän”, - dipti. Hizmätkārlä bir pādäči qāgānini ejtiptilä. Pādäčinijäm čäg‘irip, qolini juvdiriptilä vä uni qoligä uzukti koriptilä. Šunnāj kejin pāššā 40 kečäj-u, 40 kunduz toj qilip, qizini kenžä oyilgä beripti vä pāššāliydiyäm tāpširipti. Kenžä oyil ektä äkāsini vāzir qilip āpti vä mälikä minän birgä murāt mäxsätigä jetipti.

Ләтпә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Ešäk, ökiz, tujä äsrätläšipti, ešäk depti: “Doslar, men šu dujnaya káp (kelib – A.S.), bir nā:sä körmästin armanda ketjappan”. Ular sorapti: “Ni:ni körmädiñ”, - depti. Ešäk etipti: “Šu vaxxači:(j) bir ıssiq nanyınanı qajmaqqa batirip jıjamadım”. Ökiz etipti: “Seniñ armanıñ armammı? Meñ (mening – A.S.) armanımnı ešit, men šu vaxxači:(j) jaxši ıssıqqana šalyam šorpa i:čamij ketjappa(n)”. Tujä etädi: “Eköviñniñäm armanıñ e:š nā:sägä turmıjdi. Meñ armanımnı ešitiñär. Meñ armanım šu vaxxačij jaxši ıssıqqana sandalya tö:t ajayımnı sa::p otiramastın ketjappa(n)”.

Ertäk

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar äkâ, joy äkâ, böri bākävül äkâ, tülki jasavul äkâ, čimčiq čaqıymčı äkâ. _Bir qarya bilä bir qozı bar äkâ, jürıp-jürıp ekövi dostı boptı. Qarya qozıçaqqa qarap: “Dostı, dostı, - depti, - qujrüyıñdın bir čoqıt-çı”, - depti. Qozı: ”Tumşuyıñ haram. Barıp dajradın juvıp kâ”, - depti. Qarya dajraya barıptı.”Dajra, dajra, berъη (aslida: *beη*) suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Dajra etipti: “Suv berädoyon idişim joq, külaldın barıp közä äkkä”, - depti. Qarya külalğa barıptı: “Külalçı äkâ, beriñ közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Külal: “Tajjar közäm joq, sayçığa barıp say (soz tuproq –A.S.) äkkä”, - depti. Qarya sayçığa barıptı. “Sayçı äkâ, beriñ say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Sayçı: “Kijik šax(mügüz) äkkä”, - depti. Qarya kijikčigä barıptı. “Kijikçı äkâ, beriñ šax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Kijikçı etipti: “Kijiklär süjt işmäsä, šax bemijdi, süjtčidin barıp süjt äkkä”, - depti. Süjtçı: “Sigirlär pičän jemäsä, süjt bemijdi”, - depti. Qarya pičänčigä barıptı: “Pičänçı äkâ, beriñ pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Pičänçı etipti: “Oraq joq, oraq äkkä, orıp perämä”, - depti. Qarya oraqçığa barıptı: “Oraqçı äkâ, beriñ oraq, alıj pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. “Tajjar oraq joq, kömirčidin barıp kömir äkkä”, - depti. Qarya kömirčigä barıptı: “Kömirçı äkâ, beriñ kömir, apparıj usta, qısın oraq, alıj pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alıj say, apparıj külal, qısın közä, alıj suv, juvıj tumşıq, qozıçaq čoqıp, bolıj semız”, - depti. Kömirçı bir xalta kömir bepti. Kömiriñ içidä bir dana čoq bar äkâ, kömirni qarya arqalap barapqan äkâ, halıyı čoqtın kömir ot ap ketip, qarya küjip ölip qaptı.

O‘g‘uz lahjasi
Xorazm viloyati Xonqa tumani Qoraqosh
qishlogi shevasi
Ertak

Bir varākān, bir joqākān, qadī:m za:manda bir pa:šša bo:an ākān. I:nšu pa:ššanī ā:šikini ā:ldindā bir da:rax va: ākān. I:nšu da:raxnī bir jo:rpayī a:ltīnnan, bir jo:rpayī kū:müštān ākān. Gü:llādā bir gü:n ār gü:nī bir jo:rpaq joq oladī āmiš. Soñ pa:šša sa:raj a:damnarīnī sa:qčīliq ā:tmākā qojiptī, lekin ^volaram jo:rpaqnī kim oyīllap getišini bilmäptilā, coñ pa:ššanī ba:lalarī sa:qčīliq ātiptilā. Gānzā ba:lasī sa:qčīliq ātip duran va:xda u:xīsī gālādi. Šonda ^vo ba:rmaqīna gāsip du:z sāpādi. Da:ña qarap bir qu:š gālip, bir jo:rpaqnī ^vü:zup aliptī. Munī görjān pa:ššanī balasī qu:ša qarap ^voq atiptī, lekin qu:šīñ bir pā:ti dūšip, ^vö:zi uçup gātiptī. Pa:ššanī gānzā ba:lasī pā:tñi alip, ākāsini (otasining) ā:ldinā baradī. Soñ ākāsi ^vüş balasīnī jīynap/ jīñnap, i:nšu qu:šnī tavup gālišini ajtadī. Pa:ššanī ba:lalarī qu:šnī qarap jo:la čīqadīla. Jo:l jürüsälā:m, mol jürüp, uš jo:līñ gāsīlān jerinā gālādiā. Bi jo:llara “barsa gālmās”. “barsa gālār”, “barsa gāliši guman” dāp qojīlyan ākān. Pa:ššanī gānzā ba:lasī “barsa gālmās” dājān jo:ldan, a:γalarī qalyan jo:lladan getādīlā, gānzā ba:lasī uzaq jo:l jürüp harīp qaladī, soñ bir a:γačīñ sa:jasīnda u:xlap qaladī. U:xlap jatqan va:xtīnda bir bu:rjut gālādi, balanī ujatip, ^vunnan ma:xsadīnī sorījdī, Bu:rjut qu:šnī tapīša ji:jitā jardam ātadī. Jijit bu:rjut vilā qu:šnī tapadīla. Ji;jit qu:šnī i:ndi oyīllijžaq bop duranda, ā:lā(qo‘lga) dūšādī. Qu:šūñ a:pasī ji:jitni öldirišā bujuradī, lekin bu sö:zinnān qajtadī. Ji;jitā qoñšī ā:lātiñ pa:ššasīnī qī:zīnī alip gāsāñ (ākkāsāñ), saña qu:šnī vārāmā, dijdi. Ji;jit bu:rjut vilān birjā jo:la čīqadī. ^vUla qī:znī tapadīla. Ji;jit qī:znī i:ndi oyīllijžaq bop duranda, bunīsīda-da ā:lā dūšādī. Bizā ^vonīñčun uçar a:t tapīp gāsāñ, saña qī:znī vārāmā, dijdi a:pasī. Ji;jit bu:rjut vilān birjā uçar a:t tapadīla. Soñ ^vu hajjarliq ātip, uçar a:t onnīna a:ta ajlanan bu:rjutni vārip, qī:znī aladī. Soñ qu:šūñ a:pasīna qī:za ajlannan bu:rjutni vārip, qu:šnī aladī. Qu:šnī alip, ju:rtīna qarap gitādī, bu:rjut vilān xošlašādī. Bu:rjut ^vuña pā:tinnān vārādī. Ji;jit jo:lda a:γalarīna jolīqadī, a:γalarī ji;jitni ā:līndijī qu:šnī görüp, ^vunī ^völdirāžāk ^voladī. Ü:kāsī qīlīčīnī saja ātip jatqanda, a:γalarī qīlīčīnī urup jaradīla. Qīlīč gānzā ba:lanī a:jaqīnī čapadī. A:γalarī qī:znī, uçar a:tñi, qu:šnī alip gitādīlā. Ä:kāsī ^vulanī bi:rini pa:šša, bi:rini vāzi:r ātip sajlijdī, a:jaqī čapīlyan gānzā ba:la āsā bu:rjutni jardama qīčīrip dūzālādī. Osīn ā:kāsīnā varīp, ba: gā:plānī ajtadī. Ä:kāsīnī qa:rī gālip, ullī ba:lalarīnī zī:ndana

saladī, gānžā ba:lasīna qīrq ge:čā, qīrq gū:ndüz to:j vārip, qī:za ö:vlāntirāidi, ^vuḡa pa:ššačīliqnī vārādi. Šundij ātip, gānžā ba:la mīrat-ma:xsadīna jetādi.

Gurlan tumani Olg‘a qishlog‘i shevasi¹⁹

Gü:lländä bir märtädä:m boyammasız? Bomayan bosañiz ešitiḡ. Mān sizārā kičkinā Gü:llān haqqında ajtīp pārāmā. Azan minām turdīq-ta, a:xšam Samarqā:ttanḡ kegān žo:ram A:sqar minām (ä:rmijädä birgä bovī:dīq) ča:j ičip bop, ma:šīnya otīrdīq.

Rü:stämniḡ to:jīna kegān ākän. A:sqardiḡ iltīmasī minām äväldi Gü:llānā barīp, osīn to:jya baratovyiḡ boldīq. Minā minav, qalxazīmīzdīḡ bayī. A:sqardiḡ havas minām altīndaj tavonīp turyan e:riklārinā, ša:xlapī sīnī:n dāp turyan a:lmalarīna qarap kijatīyanīnī körüp, tūšüntirmā:ä qaradīm.

- Zor-qu, - dādi A:sqar, - Samarqā:ttīḡ ba:ylarīna, oxši:dākän.

- Šunuḡ učuna:m burunnarī qarīlar “ Kā:rlān “ dāsälār, i:mdi – Gü:llān, – dijdi-dā, īrastanam, jaxši bovatīr xazīrlarī. Hāmmā ža:jda quruliš.

A:sqar minām kājp etip qīdīrdīq. Su:vya tūšätovyiḡ kö:lgā bardīq. Häzzätip, qajīqqa mindik. Qa:rmaq qurdīq, lijkin hāmmā-hāmmädä:m ba:liq tutavīrmījdi-da... Ba:yya barīšti, ki:noya kirišti, i:ndijskij ki:no bovatīr ākän, to:jdan soḡya qaldīrdīq. Axīr, to:jya keč bop ketti. Barsaq, to:j eli (hali) bašlammaptī. Rü:stämniḡ kājpi zor. Būgün, axīrp, jaxši

---

¹⁹ Bu sheva Xorazmning ko'pgina shevalaridan farqli xususiyatlarga ega.

körgän qızınıñ to:ji bovatıryan bosa, unda käjp bomaj, kimdä bosın, ekoviä:m du:xtır.

Du:xtırçılıqta Samarqa:tta oxıyan. O-ñi i:şlärdi etip, mijman savıp, kelinniñ kegäninä:m bilmäppän. Bizärdä mijmannarğa köbinçä jaşlar xızmat etädi. Bir mä:li kelindi ma:şinnan çüşirgän qızlar ja:r-ja:r ajtmaya qaradı. Qızlar kelinniñ atinnan kijövgä gül apparadı. Ärti:slär ojnamaya qaradı. Başlandı «tojlar mubārāk». To:jarimizdiñ bir qızziyi bardı-da. A:sqar dım hajran boldı. Bälki Samarqa:ttıñ to:jarı başqaça bolatovıındı. Menäm körmädim-av Samarqa:ttıñ tojlarını. Tojda A:sqardı hajran qaldıryan narsä kelinniñ atinnan salam ajtuv, kijöv žo:ralar süzülišip “Belbav čečiš “. A:sqardıñ tojdan dım vaxtı xoş on qajttı. Axır, ^bonı Gü:llänniñ ädätläri dım hajram qaldırıptı-da, ertäninä jenä Gü:llängä bardıq. Gü:lländi qıdıryavsın dajra bojına bardıq, işqılıp, A:sqardı to:j bā:nā qıdırtırdım. Bizärdän vaxtı xo:ş on ketsä boyanı. Jaqı:nda A:sqardan xat aldım. Jazda ĩenä baraman deptı.

Xorazm termalaridan

Nama:şşamnan çiqqan a:yla batmayaj,
Şul ja:rıma gälän da:vlat qajtmayaj.
Gälmi:n-gälmi:n, bir gälipsis to:jıma,
Doqqıs a:qşamyaça da:qla atmayaj.

^vÜ:säkiqnän kâ:ptâr ^vuçip ^vötmägäj,
Männän başqa jara kö:qlün gitmägäj.
Männän başqa ja:ra kö:qlün gitändä,
Tapqan ja:rıñ ^vuç a:ptaya jetmägäj.

Kä:stiminiñ kim piçipti dar ätip,
A:ya bilä sölläşmi:sän har ätip,
Sölläşmäsä, sölläşmäsin har ätip,
Män gitämä qa:damıma zar ätip.

Qara sa:çim ja:ryinimda, bā:limdä,
Mäni ja:rım özi Ürgänç ä:lindä,
Ža:nım pı:da osın şunı jo:linda,

Gül jü:zli sävārim, xa:ta žuvap pār.

Bä:är gāldi, gü:llā äktim gö:čämā,
Gü:llārimā su:v salama tü:nčādā,
Ba:ya girip gü:llā dārsāᅇ, nā bolᅇaj,
Gālip, māni ha:līm sorsaᅇ, nā bolᅇaj.

Qipchoq lahjasi

Bekobod Eski ovul qishlog‘i shevasi

Hämmä žaqta saratan qizip ždžatir. O aptabustan čušip kettā žoldan šā::rčägā qarap žürā baštadi. Žol žayasida paxta egilgān edi. O birdān paxtazarya qarap buruldi. Är bir tüp paxta xutti ^voᅇan ijilip salam berāžatqandaj edi. Barāžatip uzaqta kōtārilgān chaᅇ-tozandī körip qaladi. Bu chaᅇ-tozan ^voᅇan qarap kelāberādi, qarasa, bir mašin tola qizlar kelāžatir. ^vOlar davušlarinīᅇ bariča ašula ajtip kelāžatir edi. O mašin ^votip ketkānčā qarap turdi. Kāj jānā ketā baštadi. ^vOnīᅇ əsli atī Qošqar. Nākin ^vortaqlarī āzillāšip Shajir dijdī. Shajir degānčājām bar. O är zaman - är zamanda šerām žazip turadi. Qošqar keš baqqanda üjigā žetip aldi, üjigā kirip apasī āpkegān avqattan azyana žep, dārāv žatip qaldī. O žudā čarčayan edi. Būgün o qanča žol žürdi, aqir.

Surxondaryo viloyati Shorob qishlog‘I shevasi

Ertak

Ilgäri adamnar zuda köv zašajdi aqan. ^vOlar ekki miñ, uš miñ, atta ^vonnan köv žašasajam ^volim žoyaqan. Bir žigittiñ atası qarip qapti. ^vOni endi bašqa žejgä, čölgämä čiyarip täjläškä tuvri kepti. Žigit atasini uzaq arqasida kötarip žuripti, aqiri čarčap, bir aq taštın üstigä kev (kelip) otiripti. Šonda heš saza čiqmaj žatqan čal külü(v)žüväripti. Žigit xajram bopti, čünkö atası gäpiriškäjäm bomaj qayan aqan-da. Atasidan külganiniñ säväbini surasa, atası ajtıpti: “Ilgäri menäm atamdı kötarip kelip, šo žejdä däm alivedim, ^jendi meniñäm bašima čüšti.” Žigit atasini qajtarip ap kev (kelip) baya baštapti. Bir kün šavqun-surannan tilsiz čal jana tilga kiripti. Ulidan sorapti: adamnar nimä natiniš? Šonda uli žu(v)ap beripti: žurtta suvsizliq, adamnar šuqa natiniš. Atası uliya bir paqir berip: “Sen bir zamburdi u:slap, ajayına žip bäjlä-da, adamnardi ijartip, šo uçqan tamanya qarap žür, o qajžejdä suv barliyni bilädi”, - depti. Žigit xuttı šondaj qıpti. Zambur bir yarya kirip ketipti, adamnar izidan barsa, suv baraqan. Šüjtip, qari čal xaliqqa žaxšiliq (jaxšiliq) qiyanaqan. Qari bilgäнди päri bilmäs, degän maqal šonnan qalyan dijdi.

G‘uzor tumani, Mang‘it qishlog‘I shevasi

Luqmoni Hakim

Luqmani Häkim žašayan dävrđä bir kättäkän baj boyanaqan. O žuda bädävlätäkän. Oni bittäjü-bittä uli baraqan. Baj bir vaxlar göš žijmän dep, tamayiya süjäg tıyılıp qayanaqan. O bajdi uzax vax qijnap žatqanaqan. Baj žuda kušli täviplärgä özini körsätipti, nekin ilaž tappapti. Šonnan kej Luqmani Häkim tuvrısidayı ikäjälardı ešitipti. Häkimdi tapış üçin turli tarapqa adam žüväripti. Aqiri Häkimdi tavup kepti. Luqmani Häkim bajdi körgännän ajtıpti-qo: “Sizgä uluñizdi qanı dava, unı sojiip qanıdan i:ččäniz, tüzäläsis”, - depti. Baj ojlap-ojlap ulini sojišqa ruqsat beripti. Häkim balanı mäxtäpidän čayırtirip, baj žatqan tamdı narysiya ötkäripti. Balaya čüčüntirip ajtıpti-qo: “Men qojdi bašini keskännän, sen “vaj atažan, siz üçin öldim”, dep činqırasan”, - dep balanı köndiripti. Häkim qojdi sojyannan bala dad salıpti. Baj ulumnan ažraldimma, dep šondaj

qattı nar tartıptı-qo, tamayıya tayalıp turyan süjäg birdän çiyip ketipti.
Kej Hâkim bajdı ulını qajta tapşırıp, bajdan žuda köv savıalar ayanan.

Samarqand viloyati
Qulota qishlog‘i shevasi
Aytishuv

Ulbaş:

Anav qirdin arqası Sârsâbizdi (r),
Bizdi ^jeldin malları köv semizdi (r),
^vOn ^jeki aj žumasın sorasañıs,
^vOn ^jeki aj žuması qir säkkizdi (r).

Kârim:

Qulatanın žolları qalın tarbiz,
Qalın tarbiz ^vözimgä mälim tarbiz.
Ajtıssañ ajtıšaber, härıbbazım,
Ajtıšmasañ, ketämän üjüm žalyız.

Ulbaş:

Qız ajtadı qızıldı kijmädim dep,
Ul ajtadı žüjürük at mimmädim dep,
^vOramın kelgän tojda ^vojna-da, kül,
Arman qılıp ajtıšıp qanmadım dep.

Kârim:

Ej härıbbaz, uruyın qırqma, žuzmä,
Ketti dep bizlärdän güdär üzmä,
^vUl kečä ketkämänäm bir ajlanıp
Kelämis ^jendigi žil žana küzgä.

Ulbaş:

Sen degännän žaqşidir siz degäni,
Qırq qazınanın biri qız degäni,
^vOramın kelgän tojda ^vojna-da, kül,
^vOn ^jeki ajda bir kelär küz degäni.

Kârim:

Boran tursa, quvanar ala qarya,
Quvalaşıp qonadı duvallarya,

Aldiñña kelgän adam ketämmäjdı,
°Oqip turyan aldiñda duañ barma?

Ulbaş:

°Öländi ajtar bolsañ, kel qaşıma,
Taqıja tigip peräj başıñya,
Tigip pergän taqıjam žaraşmasa,
Qajazyayıñ tögilsin žanbaşıñya.

Kärim:

°Ölän ajssañ barajın men qaşıña,
Taqıja tigip persän käl başıma,
Tigip pergän taqıjañ kijip alıp,
Alıpqana žatajın žambaşıma.

O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari

1. O‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. O‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- D. O‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- E. O‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o‘rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o‘rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o‘rganadi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o‘rganadi.

3. “Transkripsiya” so‘zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o‘tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Qayta yozish.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.

4. ä,e unlilari tavsifi to‘g‘ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.

5. Chig‘atoy, o‘g‘uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yunusov G'.O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'riroq berilgan?

- A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
- E. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

- A. teräk, terägi
- B. oraq, orayï
- D. toppi, doppi
- E. ketdi, ketti

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?

- A. Toshkent, Samarqand.
- B. Xorazm, Samarqand.
- D. O'g'uz, qipchoq.
- E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

- A. Faqat otlarga.
- B. Faqat fe'llarga.
- D. Ham otlarga, ham fe'llarga.
- E. Ham sifatlarga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

- A. e va ā
- B. a va ā
- D. i va e
- E. e va ā

11. Sheva deb:

- A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O‘zbek tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O‘zbek adabiy tiliga berilgan nisbatan to‘liq ta’rifni aniqlang:

A. O‘zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O‘zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo‘lib, so‘z san’atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

D. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me’yorlashgan tildir.

E. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so‘z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta’rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo‘lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo‘llanadigan yozuv sistemasidir.

D. To‘g‘ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig‘indisidir.

E. To‘g‘ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ā unlilariga berilgan to‘g‘ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unlilardir.

B. Orqa qator unlilardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unlilardir.

E. O‘zlashgan unlilardir.

15. Qarlug‘-chigil-uyg‘ur, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Polivanov Y. D.

B. Reshetov V. V.

D, Yudaxin K. K.

E. Yunusov G‘.O.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo‘g‘indagi unlining oldingi bo‘g‘indagi unliga ta’sir etishidir.

D. Affiksdagi unlining o‘zakdagi unliga ta’sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o‘zakdagi orqa qator unliga ta’sir etishi va o‘z xarakteriga o‘xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

- A. Assimilatsiya.
- B. Dissimilatsiya.
- D. Spirantizatsiya.
- E. Akkomodatsiya.

18. -luk, -luy, -lu: affikslari qaysi shevada ko‘plik ma’nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg‘ilon shevasida.
- D. Qorako‘l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe’l tuslanishini aniqlang.

- A. bārāmmān
- B. barjatirma(n).
- D. bārvāmmān.
- E. bārāttim.

20. -səmbz affiksi qaysi dialektda va qaysi fe’l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o‘zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko‘plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo‘lgan shevalar yig‘indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalarni bildiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo‘ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo‘lgan hamda o‘zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to‘g‘ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. *u, ü* unililari tavsifi to‘g‘ri keltirilgan qatorni toping.

A. Orqa qator, lablangan.

B. Old qator lablangan.

D. Yuqori-tor, lablangan.

E. Old qator, yuqori-tor.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

A. Polivanov Y. D.

B. Reshetov V. V.

D. Yudaxin K. K.

E. Yunusov G‘. O.

25. Ushbu ta‘riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to‘g‘ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

D. So‘zda dastlabki bo‘g‘indagi unlining xususiyatiga ko‘ra keyingi bo‘ginlardagi unlilarning uyg‘unlashuvi.

E. So‘zda dastlabki bo‘g‘indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko‘ra keyingi bo‘g‘indagi unlining uyg‘unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. a - ā

B. ä - e

D. i: - i

E. o - ö

27. Qaysi dialektlarda o‘rin-payt va jo‘nalish kelishiklari almashinib qo‘llanadi?

A. Toshkent va Farg‘ona.

B. Qorako‘l va Xorazm.

D. Namangan va Andijon.

E. Qashqadaryo va Surxondaryo.

28. O‘g‘uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - jăp, - maq

B. -maq, -măk

D. -măk, -š

E. -v, -maq

29. Qaratqich kelishigining -iη, -iη, -uη, -üη affiksi qaysi shevalarda qoʻllaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda.
- D. Singormonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli boʻlgan harakat nomi affiksini koʻrsating.

- A. -maq
- B. -v
- D. -š
- E. -uš.

31. Lahjaning taʼrifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin boʻlgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin boʻlgan dialektlar jamidir.
- D. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin boʻlgan dialektlarni birlashtiradi.
- E. Lahja - bu aslida til, sheva maʼnolarini anglatadi.

32. Oʻzbek lahjalari toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni toping.

- A. Oʻgʻuz, qipchoq, Jizzax.
- B. Oʻgʻuz, qirgʻiz, Qoraqalpoq.
- D. Oʻgʻuz, qipchoq, qarluq.
- E. Oʻgʻuz, nayman, qarluq.

33. o, ö unililari tavsifi qaysi qatorida berilgan:

- A. Quyi-keng, lablangan.
- B. Yuqori-tor lablangan.
- D. Oʻrta-keng, old qator.
- E. Oʻrta-keng, lablangan.

34. Oʻzbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri taʼminlagan?

- A. Oʻzbeklarning etnik xususiyatlari, oʻzbek tiliga turkiy va turkiy boʻlmagan tillarning taʼsiri.
- B. Oʻzbeklarning turmush tarzi, oʻzbek tiliga turkiy va turkiy boʻlmagan tillarning taʼsiri.
- D. Oʻzbek tiliga turkiy tillarning taʼsiri.
- E. Oʻzbek tiliga turkiy va turkiy boʻlmagan tillarning taʼsiri.

35. Palatal singarmonizmning toʻgʻri javobini belgilang.

- A. Soʻzda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

B. Soʻzda unlilarning old qator xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

D. Soʻzda unlilarning lablanganlik xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

E. Soʻzda unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

36. Ikkilamchi choʻziq unlilar qanday yuzaga kelgan?

A. Soʻzdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo boʻladi.

B. Soʻzdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

D. Soʻzdagi biror boʻgʻinning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

E. Soʻzdagi urgʻu oʻrnining oʻzgarishi bilan yuz beradi.

37. Tushum kelishigi qaratqich maʼnosida qaysi shevalarda qoʻllanadi?

A. Toshkent, Shimoliy oʻzbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

D. Toshkent, Qarshi.

E. Toshkent, Forish.

38. -žan affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qoʻshilib hurmat maʼnosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

D. Xorazm dialektida.

E. Andijon dialektida.

39. -žäk, -ažaq affikslari qaysi lahjada qoʻllanadi?

A. Oʻgʻuz lahjasida.

B. Qorakoʻl shevasida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluq.

B. Qipchoq.

D. Qozoq-nayman.

E. Qarluq-chigil-uygʻur.

41. Oʻzbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Oʻrta oʻzbek.

B. Qarluq.

D. Doʻrmon.

E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. *i*; *ï*: unilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyikeng, lablanmagan.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko‘rsating.

- A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G‘.
- B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.
- D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G‘.
- E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Birlamchi cho‘ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog‘liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
- D. Qadimgi turkiy tildagi cho‘ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.
- E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo‘lgan.

46. O‘zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg‘onada.
- B. 4ta, Qipchoq va o‘g‘uz lahjasi dialektlarida.
- D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
- E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. *-lar/lär* ko‘plik affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
- B. Buxoro o‘zbek shevalarida.
- D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
- E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. *-čä* affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma’nosini ifodalashda qo‘llanmaydi?

- A. Shimoliy o‘zbek shevalarida.
- B. Farg‘ona dialekti shevalarida.
- D. Jizzax dialektida.
- E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo‘llangan?

- A. -im, -si
- B. -iņ, -siz
- D. -i, -k
- E. -miz, -dir

50. η undoshi to‘g‘ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
- B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
- D. Til orqa, portlovchi-sirg‘lavvchi.
- E. Til oldi, portlovchi-sirg‘aluvchi.

51. Bārāvuz fe‘li qaysi dialektida qo‘llanadi va qanday fe‘l shakli?

- A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko‘plik shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
- D. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon birlik shakli.
- E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko‘plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

- A. Faqat muayyan shevaga xos bo‘lgan so‘zlar.
- B. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan so‘zlar.
- D. Biror shevaga xos bo‘lgan barcha so‘zlar yig‘indisi.
- E. Barcha shevalarda uchraydigan so‘zlar.

53. Transliteratsiya nima?

- A. Shevalarni yozib olishda qo‘llanadigan yozuv tizimi.
- B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o‘girish.
- D. Matnlarni qayta yozib chiqish.
- E. Talaffuz me‘yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O‘zbek shevalarida unlilar miqdori to‘g‘ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
- B. Forish lahjasida.
- D. O'rta o'zbek dialektida.
- E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

- A. Toshkent.
- B. Sayram.
- D. Xorazm.
- E. Buxoro.

57. Assimilatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

- A. Mämläkät - mälmäkät
- B. Doppi - toppi
- D. Däptär - däptärri
- E. Dunjā - dujnā

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- D. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektda yorqinroq ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.

B. Xorazm shevalarida.

D. Forish shevasida.

E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

A. O'g'uz

B. Qipchoq

D. Shimoliy o'zbek

E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

A. Iqon shevasida

B. Qorabuloq shevasida

D. Xorazm shevalarida

E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

A. Reshetov V. V.

B. Yudaxin K. K.

D. Borovkov A. K.

E. Polivanov Y. D.

66. "ājimgilä" so'z shakli Toshkent shevasida:

A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi

B. Oyisi va singlisini bildiradi

D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.

E. Onasi va oila a'zolarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "j" o'rnida "ž" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

A. Qarluq, qipchoq

B. O'g'uz, qipchoq

D. Qipchoq

E. Qarluq

68. Prof. Y.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy

B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq

D. Chig'atoy, o'g'uz

E. Qipchoq, o'g'uz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning cho‘ziq talaffuzi
- B. So‘z boshida unlilar oldida artikulatsiyasi yaqin bo‘lgan unli va undoshlarning orttirilishi
- D. So‘z boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
- E. So‘z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ä, ü
- B. a, u
- D. o, u
- E. a, i

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ä
- B. o, ö
- D. o, u
- E. a, i

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe’li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. -dik, -dīq
- B. -āp, -vāt
- D. -gānmān, -ibmān
- E. -alī, -āsi

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko‘pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barajīq
- B. bārijlu
- D. baralī
- E. bārsin

74. Tovush mosligi mavjud bo‘lmagan qatorni belgilang.

- A. jer - žer
- B. dedi - dādi
- D. kel - gāl
- E. bār-ber

75. Qaysi tovush so‘z boshida qo‘llanmaydi?

- A. p
- B. f
- D. ŋ
- E. l

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI

“O‘zbek dialektologiyasi” kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra, sheva materiallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning muayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimni mukammallashtirish hamda ularda tadqiqotchilik malakalarini shakllantirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalari bo‘yicha talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba ovoz yozib olisg asboblari, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishlicha o‘zgartirilishi mumkin) bilan qurollantiriladi:

1. Shevasi o'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.

3. Shevada **a**, **ā** unlilarining mavjudligi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan so'zlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga misollar keltiring.

9. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, do'ppъ – to'ppъ).

10. **H** undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeyini saqlab qoladi? Misollar keltiring. **H** undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi **F** undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.

12. **B** undoshi **v** va **p** ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. **L** undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (**āt** - **ätä**) misol keltiring.

15. Sheva "**j**"lovchi shevami yoki "**ž**"lovchimi? So'z boshida **j** yoki **ž** undoshlari qatnashgan o'nta misol yozing.

16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda ~ **bördü**, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvan* – *häüvan*, *aql* – *haql* va b.

18. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
– ayollarga;

- erkaklarga.
20. O‘zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
- singillarga;
  - ukalarga.
21. O‘z ota-onasini, qarindosh-urug‘larini nima deb chaqiradi:
- onasini;
  - otasini;
  - onaning ukasi va akasini;
  - otaning ukasi va akasini;
  - onaning opasi va singlisini;
  - otaning opasi va singlisini;
  - onaning otasi va onasini;
  - otaning otasi va onasini;
  - opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
  - aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
  - opasining erini nima deb chaqiradi?
22. Akasining qaylig‘ini nima deb chaqiradi?
23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo‘yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
24. Non yopish jarayonida qo‘llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
25. Ovqat pishirishda qo‘llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
26. Ovqat nomlari.
27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.
28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari
29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.
31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog‘liq bo‘lgan 20 so‘zni yozing va izohlab bering.
32. Ko‘plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko‘plik affiksining hurmat ma‘nosida qo‘llanishi haqida ham ma‘lumot bering.
33. Erkalash-kichraytirish affikslari.
34. Qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo‘lmasa, unga izoh bering va shevaning o‘ziga xos turlanishidagi fonetik o‘zgarishlarga izoh bering.

35. Joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalari. Bu kelishiklarning shevadagi oʻziga xos turlanishi, fonetik oʻzgarishlariga izoh bering.

36. Sonning maʼno turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. Oʻtgan zamon feʼllari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).

39. Hozirgi zamon feʼllari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).

40. Kelasi zamon feʼllari tuslanishiga misollar yozing (3ta shakl).

41. Feʼllarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Feʼllarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Feʼllarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos boʻlgan yana qanday faktlarni qayd qilgan boʻlardingiz?

45. Bu savolnoma dasturga xalq ogʻzaki ijodidan 2ta matn: 1 sheʼriy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1-44-savollariga toʻgʻri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning toʻgʻri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil taʼlim uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шевасининг фонетик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent:ТДПУ, 2011, 2013.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА. – Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси. ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати.НДА. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Саидова М. Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 1995.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи.НДА. – Тошкент, 2006.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. НДА. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. НДА. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M. S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	
O‘zbek dialektologiyasining asosiy tushunchalari	
Transkripsiya	
O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	
O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlari	
O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari	
O‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari	
Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi	
O‘g‘uz lahjasi	
Qipchoq lahjasi	
Areal lingvistika (Lingvistik geografiya)	
O‘zbek adabiy tili va dialektlar	
O‘zbek tilining dialektal bo‘linishi	
Amaliy mashg‘ulotlar uchun materiallar	
O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari	
“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan o‘quv amaliyot topshiriqlari . . .	
Mustaqil ta’lim uchun adabiyotlar	

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.	
Основные понятия узбекской диалектологии	
Транскрипция.	
Фонетические особенности узбекских говоров	
Морфологические особенности узбекских говоров	
Синтаксические особенности узбекских говоров	
Лексические особенности узбекских говоров.	
Карлуко-чигиле-уйгурское наречие	
Кипчакское наречие.....	
Огузское наречие	
Ареальная лингвистика (лингвистическая география)....	
Узбекский литературный язык и диалекты.	
Классификация узбекских говоров.....	
Материалы практических занятий	
Примерные тестовые задания по узбекской диалектологии	
Задания учебной практики по узбекской диалектологии.	
Литература для самообразования	

CONTENT

Introduction.....	
Basic concepts of Uzbek dialectology	
Transcription.....	
Phonetic features of the Uzbek dialects.....	
Morphological features of the Uzbek dialects.....	
Syntactic features of the Uzbek dialects.....	
Lexical features of the Uzbek dialects.....	
Karluk-Chigil-Uigur dialect.....	
Kipchak dialect	
Oguz dialect	
Areal Linguistics (Linguistic Geography)	
The Uzbek literary language and dialects.....	
Classification of Uzbek dialects	
Materials of the practical training.....	
Exemplary test tasks in Uzbek dialectology	
Assignments of educational practice in Uzbek dialectology	
Literature for self-education	

Ashirboyev Samixon, filologiya fanlari doktori, professor. 1946-yil 18-aprelda Qozog‘iston Respublikasi Chimkent viloyati Turkiston tumanida tavallud topgan. 1968-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti(universitet)ni imtiyozli tugatib, shu dargohda ishlab kelmoqda. 1975-yilda nomzodlik, 1990-yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan va unga 1993-yilda professorlik unvoni berilgan. Turli yillarda kafedra mudiri, dekan, prorektor vazifalarida ishlagan. Oliy pedagogik ta’limni standartlashtirish bo‘yicha taniqli mutaxassis. Oliy ta’lim muassasalari uchun “Eski o‘zbek tili va yozuvi”, “O‘zbek dialektologiyasi”, “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi” qo‘llanmalarining, Qozog‘iston Respublikasi o‘zbek maktablarining 5, 6, 7, 8, 9-sinflari uchun “O‘zbek tili” darsliklariga mualliflik qilgan. 200dan oshiq ilmiy va ilmiy-metodik ishlarning muallifi. O‘zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalari, Xalqaro grantlar ishida ishtirok etgan.